

Fengselsforskning har hatt en beskjeden plass i NSfKs forskningstildelinger gjennom 30 år. Utfra denne erkjennelsen ønsket NSfK å vie temaet en egen utredning.

Denne utredningen søker blant annet å gi en oversikt over hva som finnes av fengselsforskning i Norden. Forfatteren viser her at også nordiske forskere har fengsler som forskningstema. Arbeidene omfatter både noen helhetlige blikk på fengselsinstitusjonen, mere spesifikke delproblemstillinger og forskning av mere historisk-filosofisk karakter. I tillegg kommer ulike typer evalueringsrapporter som fengselsmyndighetene selv har tatt initiativet til.

Forfatteren etterlyser nye helhetlige analyser av nordiske fengsler, også for å kunne gi mening til diskusjonene om bruk av fengsler. Fangetallene stiger, både i USA og Europa. Forfatterens avslutningsord er: "Like lite som et samfunns fangetall er skjebne, men valg, er fengselsforskning også spørsmål om valg. Det er grunn til å tro at jo bedre dokumentasjon om fengsler, jo bedre grunnlag vil samfunnet ha for å holde fangetallene på et så lavt nivå som mulig."

Nordisk fengselsforskning - ikke helt fraværende

av Inger Marie Fridhov

Inger

Nordisk Samarbeidsråd
for Kriminologi

Scandinavian Research
Council for Criminology

UJUR
Nmag
58329

Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi
Oslo 1994

ISBN 82-7688-006-1
ISSN 0349-1730

01PK00202

365 Nordisk Samarbeidsråd for Krim

Sekretariat (til og med 31/12-94)

Liv Finstad
lederJan Georg Christophersen
administrativ lederLiv Os Stølan
kontorsekretær

Fra og med 1/1-95 er adressen:

Sekretariat

Hildigunnur Olafsdóttir
lederThoroddur Bjarnason
administrativ lederElín Konráðsdóttir
kontorsekretær

Adresse:
 Nordisk Samarbeidsråd for kriminologi
 Universitetet i Oslo
 Det juridiske fakultet
 Institutt for kriminologi,
 Postboks 6872 St. Olavs plass
 N - 0130 Oslo
 Norge

Tel.: + 47-22 85 93 00
 Fax: + 47-22 85 02 52

Adresse:
 Norræna sakfræðiráðid/
 Nordisk Samarbeidsråd for kriminologi
 Háskola Íslands
 I- 101 Reykjavík
 Island

Tel.: + 354-569 43 30
 Fax: + 354-550 02 19

*E: fengslar
 forskning*

Forord

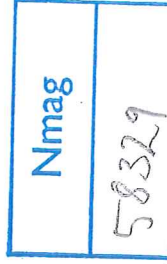
I forbindelse med 30-årsjubileet til Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi i 1992, gjennomførte professor Cecilie Høigård en evaluering av NSfKs virksomhet når det gjelder forskning, seminarvirksomhet og formidling. Evalueringen stilte blant annet spørsmålet om hvorfor området fengselsforskning har hatt en beskjeden plass i NSfKs forskningstildeling. Høigård antyder at en mulig tolkning av fenomenet kunne være at mye av denne forskningen foregikk innenfor de etablerte forskningsinstituttene i Norden. Likevel uttrykte hun en viss bekymring over funnet, og hevdet at dette "kanskje er en avspeling av at nordisk kriminologi ikke har vært bevisst nok nødvendigheten av å ajourføre og utdype denne basiskunnskapen" (s. 32 i Cecilie Høigård: "Tretti års virke", NSfK, Oslo 1992).

Evalueringsrapporten førte til en diskusjon i NSfK om fengselsforskningens plass i Norden, og det ble bestemt at temaet skulle vies en egen utredning med sikte på blant annet å gi en oversikt over hva som finnes. Forsker Inger Marie Fridhov fra Norge var den som fikk oppdraget, og hermed foreligger resultatet.

Forfatteren har selv sagt stått fritt med hensyn til hvordan hun har valgt å løse oppdraget - som også var meget generelt formulert. Som vanlig er når et slikt selvstendig faglig arbeid gjøres, er det forfatteren selv som står ansvarlig for innholdet. NSfK har ikke bedt Fridhov å skrive "med påholden penn".

NSfK takker Inger Marie Fridhov for at hun tok på seg oppdraget. Rapporten er et relevant arbeid ikke bare for Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi, men også forhåpentligvis for mange i de nordiske kriminologimiljøer som er opptatt av fengselsforskningens nære historie og framtid.

Oslo i desember 1994

 Liv Finstad
 leder for NSfK 1992-1994

Nordisk fengselsforskning - ikke helt fraværende

Førd

I 1993 utlyste Nordisk samarbeidsråd for Kriminologi et stipend. Antall søknader var ikke tyngende og ga ikke rådet noen valgets kval. Snarere var den manglende interessen for stipendiet en bekreftelse på samarbeidsrådets bakgrunn for å utlyse det. For rådets problemstilling var: Hvor står vi egentlig når det gjelder fengselsforskning i Norden? Det meget ringe antall søknader kunne tyde på at interessen iallfall ikke var påtrengende.

Undertegnede fikk oppdraget, og fant at det er mange som har ment noe om fengsel og fanger. De har skrevet om det også. Særlig om hvorvidt fengsel har den effekten det offisielt er ment å skulle ha. Men fengslet som konkret institusjon, som ramme for liv, rom for menneskelig interaksjon, arena for sorg og glede, slagmark mellom makt og avmakt, har foreløpig ikke vært belyst i vesentlig grad.

Denne artikkelen er et forsøk på å løfte fram noe av det som etter den annen verdenskrig er skrevet om fengsel og livet der. Artikkelen har en slagside mot det norske. Det har flere grunner. Språket er én. Det gjør finske og evt. islandske arbeider vanskelig tilgjengelige, men faktum er at det heller ikke finnes særlig mange arbeider som belyser fengsel der. At undertegnede er norsk og kjenner norske forhold bedre enn øvrige skandinaviske, er en annen. Men først og fremst har artikkelen slagside mot det norske fordi interessen for fengselsforskning faktisk har vært større i Norge enn i de andre nordiske landene - iallfall om en ser på konkrete, skriftlige arbeider.

Jeg gjør selvfølgelig ikke krav på å ha fått med alt. Mitt utgangspunkt var å lete og se hva jeg fant. På det grunnlag har jeg gjort et valg.

Det er flere som i slutfasen har lest, kommentert og kommet med gode råd. Spesielt vil jeg takke Samarbeidsrådets norske sekretariat for meget konstruktivt samarbeid. Dernest skal Lars Krantz i Kriminalvårdsstyrelsen i Norrköping, Kåre Bødal, Sturla Falck, Nils Christie og ikke minst Hedda Giertsen takkes for støtte og inspirasjon.

Mitt svar på Samarbeidsrådets spørsmål om hvor nordisk fengselsforskning står, er at den verken har vært, eller er, helt fraværende. Men det er på høy tid at helhetlige analyser av nordiske fengsler igjen blir produsert. Skal diskusjonene om bruk av fengsel ha mening, må vi ha kunnskap om hva slags fengsler vi snakker om. Vi har mange brokker av kunnskap, men vi mangler helhetlige framstillinger.

Oslo, desember 1994

Inger Marie Fridhov

Innholdsfortegnelse

1.	Fengsel som forskningsfelt i Norden.....	7
1.1	Fra total isolasjon til mulighet for innsyn.....	7
1.2	Forskningsfeltet fengsler og fanger.....	8
1.3	Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi og fengselsforskningen.....	9
1.4	Hva er fengselsforskning?.....	11
1.5	Forsøk på en systematisering.....	12
1.6	Kriminologi, fengselsforskning og fengselsosologi.....	13
1.7	Universitetsforskning og "Innomverksforskning".....	14
2.	Isolasjonsfengslets røtter.....	17
2.1	Felles nordisk fundament.....	17
2.2	Rasjonalismen som grunnmur.....	17
2.3	Endring er en langsom prosess.....	19
2.4	Er fengselsstraffen mer human enn før?.....	21
3.	De omfattende analysene.....	22
3.1	Hva gjør ondepåføring mulig?.....	22
3.2	Helhetsanalyser av fengselssystemene.....	24
3.3	Særorndningene for unge lovbryttere.....	25
3.4	Redusert isolasjon.....	26
3.5	Reformtankene og lovgiverne.....	27
4.	1960 -åra - ti-året da fangene fikk en stemme.....	29
4.1	Protestenes ti-år.....	29
4.2	Angrepene på behandlingsoptimismen.....	30
4.3	Forholdet mellom teori og empiri.....	32
4.4	Behandlingstankens død - leve behandling.....	33
4.5	Fra behandling til rettferdighet.....	33
4.6	Rettsikkerhetsdebatten.....	35
5.	Temaer som har vært tatt opp.....	37
5.1	Den gode vilje og den gode fiende.....	37
5.1.1	Det store dilemma.....	38
5.1.2	Hvor mye stoff finnes egentlig?.....	39
5.2	Kan fengsel forsvareres?.....	41
5.2.1	Nei, fengsel kan ikke forsvareres.....	41
5.2.2	Jo, fengsel kan forsvareres - og forbedres.....	42

5.2.3	Importmodellen	45
5.2.4	Resultatorientering	46
5.3.	Fengselsansatte - også verd en rapport	47
5.3.1	Kvinnelige fangevoktere og direktører	49
5.4	Kvinner i fengsel	50
5.5	Opplæring i fengsel	52
5.5.1	Sosialpedagogikken	52
5.5.2	Kompetanssegivende undervisning	54
5.6	Isolasjon og varetekt	56
5.6.1	Ett fengsel i fengslet	56
5.6.2	Spørsmålet om varetekt	58
5.7	Tidsbestemt straff - i beste mening	59
5.8	Selv mord i fengsel	61
5.9	Drapsmenn om drapet	62
6.	Noen linjer framover	63
6.1	Er det riktig at det forskes lite på fengsel?	64
6.2	Underskogen av fengselsforskning	64
6.3	Ikke skjebne, men valg	65
	Litteratur	66

1. Fengsel som forskningsfelt i Norden

1.1 Fra total isolasjon til mulighet for innsyn

På Universitetsbiblioteket i Oslo finnes en bunke fangeaviser fra Oslo kretsfengsel. I 1969 ble de forseglett og lukket for innsyn i 50 år framover. Det var Justisdepartementet som på fengseldirektørens anmodning hadde fattet denne drastiske beslutningen. Grunnen var at Anne Marit Thorsrud, redaktøren av KROM-boka: "Fangeliv"¹, pr. brev forgjæves hadde forsøkt å få kontakt med to fanger. Hun forsøkte å få deres tillatelse til å publisere artikler de hadde skrevet i fangeavisa i denne boka. Men fangene fikk aldri se brevene hennes fordi fengselsledelsen ikke ville tillate artiklene publisert i Thorsruds bok. Til slutt fikk redaktøren brevene i retur, og fangeavisene på UB ble forseglett. I denne konkrete saken ble det som fengseldirektøren ville. Men på litt lengre sikt bidro hendelsen til at det ble lempet vesentlig på de restriksjonene som førte til at fangene ikke fikk la sin røst høre offentlig.

Denne og flere liknende hendelser både i Norge og i de andre skandinaviske landene, innvarslert en ny æra både når det gjaldt å få innsyn i fengslene og å påvirke fengselspolitikken. I stor grad skjedde dette takket være de kriminalpolitiske reformorganisasjonene KRUM/-KROM/KRIM som ble etablert i 1966 i Sverige, i 1967 i Danmark og i 1968 i Norge. Norsk KROM kom med en hel serie med dokumentasjons- og debattbøker om kriminalpolitikk og fengselsforhold. De var alle ledd i en vellykket strategi for å få en bredere debatt om fengselspolitiske spørsmål. På lengre sikt førte strategien også fram både når det gjaldt å få innsyn i fengslene og fangers muligheter for å uttale seg. Det var ikke så vanskelig å få kontakt med fangene lenger.

Men fengselsmyndighetene hadde lite å frykte. For det ble ingen invasjon av fengselsforskere. Det kom derfor heller ingen strøm av

1 Thorsrud, Anne Marit, Red.: Fangeliv, Pax forlag, Oslo 1969

analyser av fengselssystemet og alt dets vesen. Flemming Balvig² skriver at det er bemerkelsesverdig sjeldent å treffe kriminologer i fengslene og på politistasjonene. Og han har rett. Det er bemerkelsesverdig at det er så sjeldent å treffe kriminologer i fengslene. Undringen - og bekymringen over det - er det flere som deler.

1.2 Forskningsfeltet fengsler og fanger

Slik situasjonen nå er, har vesentlige sider av fengsel og fengseldrift i Norden ennå ikke vært gjenstand for beskrivelse og analyse. Dette er beklagelig, særlig når en tar i betraktning at det har skjedd store forandringer i fengselsvesenet de siste tjuefem år. Fengsel er ikke lenger bare den lukkede kolossen eller den åpne leiren. Organisasjonsmodellene er endret. Antall åpne fengselsplasser har økt i hele Norden, og fengselsstraffens innhold er langt mer variert enn den var - både innen det lukkede og det åpne systemet. Dette skyldes på den ene side humaniseringsønsker på linje med det som skjer ellers i samfunnet. På den annen side dreier det seg om myndighetenes behov for økt kontroll inne i fengslene. Enkelthendelser sammen med narkotika har ført til et differensiert soningstilbud som i realiteten betyr økte goder for noen, men også økte muligheter for straff i straffen for andre. Enkelte av forandringene har både saklig og tidsmessig vært parallelle i alle landene. Men samtidig har de enkelte land foretatt viktige endringer som de har vært alene om.

Antall fanger har også endret seg i løpet av de siste 20 år. Bortsett fra i Finland hvor fangetallet har minket, har det i Skandinavia for øvrig blitt flere fanger å administrere. Dette er senest og grundigst dokumentert av Nils Christie³ i boka "Kriminalitetskontroll som industri". I Norge var fangetallet i 1992, 58 pr. 100.000 innbyggere. I de andre skandinaviske landene var det litt, men ikke mye høyere. Bare Island har litt lavere fangetall: i 1990 ca. 39 pr. 100.000 innbyggere.⁴ I

- 2 Balvig, Flemming: Kriminologi som nasjonalt motarbejde. I NTFK nr. 3. 1994
- 3 Christie, Nils: Kriminalitetskontroll som industri. Universitetsforlaget, Oslo 1993
- 4 Kilde: Fængselsmalastofnum Riksinns 1994

forhold til andre europeiske land og USA, er fangetallene i Norden som helhet, likevel meget lave. Men de stiger. Da Christie skrev sin bok i 1992, hadde Norge 2500 fanger. Når denne artikkelen skrives i 1994, sitter det ca. 2700 bak murene.

I løpet av de samme to ti-år har, paradoksalt nok, den samlede cellekapasitet i Norden gått ned. Reduksjonen gjelder særlig lukkede fengselsplasser. Til gjengjeld har det vært en økning av åpne fengselsplasser. At fangetallene har kunnet øke samtidig som cellekapasiteten er redusert, henger sammen med økonomisk strammere tider og derav følgende effektiviseringsbestrebelse. Den kapasiteten som finnes, utnyttes maksimalt.

Fengslene er endret, fangetallet likeså. At også fangebefolkningen har endret seg, er derfor heller ikke underlig. Nordiske fanger er langt eldre enn de var. Tenåringer er nesten fraværende. Det er flere med manglende skolegang, flere arbeidsløse, trygdede og mennesker med dårlig helse. Og de sitter lenger inne enn før. Tendensen er lik både i Danmark, Sverige og Norge. Dette dokumenteres både av Fridhov⁵, Krantz m.fl.⁶ og Kyvsgaard.⁷

Forskningsfeltet fengsler og fanger har alt i alt ikke blitt mindre, verken kvantitativt eller kvalitativt med årene. Tvert om har de forskningsmessige utfordringene bare vokst. Dette har Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi vært klar over og bekymret for i økende grad.

1.3 Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi og fengselsforskningen

Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi fylte tretti år for et par år siden. Cecilie Høigård førte ved denne anledning et festskrift "Tretti års

- 5 Fridhov, Inger M.: Alt som før? Om norske fangers skole- og sosiale bakgrunn. Justisdepartementet 1992
- 6 Krantz, Somander, Gustavson: Kriminalvårdens anstaltklienter. Utvekkingsperspektiv och nuläge. Kriminalvårdsstyrelsen. Rapport 1994:1
- 7 Kyvsgaard, Brita: Og fængslet ta'r de sidste: Om kriminalitet, straf og levevilkår. Jurist og Økonomiforbundets forlag. København 1989

virke", i pennen.⁸ Hun presenterte rådets virksomhet under tre hovedoverskrifter: 1. Forskning, 2. Seminarer og 3. Publikasjoner. Det blir helt tydelig for enhver leser at temaet fengsel gjennom rådets 30-årige eksistens nesten er helt fraværende. Tilsammen 151 større og mindre forskningsprosjekter har fått rådets økonomiske støtte. Bare seks av disse har handlet om fengselsforskning.

Grunnen til dette ligger trolig ikke i at rådet har hatt ønske om å nedprioritere fengselsforskning, men snarere i at det ikke har kommet flere, gode søknader enn de som har fått støtte. Cecilie Høigård uttrykker i festskriftet bekymring for den manglende interessen. Som én av flere mulige forklaringer, peker hun på at denne type forskning nok "skjer ved de etablerte forskningsinstituttene av etablerte forskere, nettopp på grunn av temaets sentrale plass. Andre enn NSfK vil da finansiere slik forskning". Men hun tviler tydeligvis selv på denne forklaringen, for hun fortsetter med å si at den manglende aktiviteten på feltet: "...kanskje er en avspeiling av at nordisk kriminologi ikke har vært bevisst nok nødvendigheten av å ajourføre og utdype denne basiskunnskapen." Hun omtaler her politi- og fengselsforskning under ett, men er særlig bekymret for fengselsforskningen.

Det har hun all grunn til. For vel avspeiler NSfK i kraft av sin sentrale rolle som finansieringskilde for nyere, nordisk kriminologi forskningsinteresser i relativt uetablerte forskerkretser. Men det som skjer i NSfK er må også kunne sees som et ekko av interessen i de etablerte forskningsmiljøene - både innen sosiologien generelt og kriminologien spesielt. Temaets relative fravær også i Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap peker i samme retning. Heller ikke dette tidsskriftet kan dekke alt, men er tross alt den viktigste, nordiske arenaen både for presentasjon og omtale av viktige kriminologiske forskningsprosjekter.

8 Høigård, Cecilie: Tretti års virke. Nordisk Samarbeidsråd for Kriminologi, Oslo 1992

1.4 Hva er fengselsforskning?

Et første spørsmål er: Hva kan regnes som fengselsforskning? Hvilke temaer skal regnes med? Og - er fengselsforskning uten videre det samme som fengsels sosiologi? Hva så med psykologenes, juristenes, teologenes og journalistenes analyser og undersøkelser? Og hva med fangers egne beretninger enten i egne biografier eller i antologier? Er fengselsforskning all forskning som har fengslet eller deler av fengslet som studieobjekt? Er det all forskning hvor fengsler og fanger indirekte har betydning? I så fall har vi valgt en meget vid definisjon som må omfatte analyser både av forutsetningene for fengselsstraffen, og mulige resultater av den. Da kan det hevdes at det er produsert en ikke ubetydelig mengde undersøkelser og rapporter de siste 30-40 årene.

Men velger vi å betrakte fengselsforskningen som en del av institusjons-sosiologien, snevrer vi inn temaene vesentlig. Mye av det som anses som gyldig i forbindelse med institusjoner generelt, har vært ansett som gyldig også for fengselsvesenets institusjoner. Et treffende eksempel på dette er Goffmanns "Totale institusjoner"⁹ som på tross av at den er basert på forholdene i amerikanske psykiatriske institusjoner, har i flere årtier vært en viktig kunnskapskilde i fengsels sosiologi også i de nordiske land.

I tillegg til grunnleggende likhet i terminologi og temavalg med institusjonssosiologien, har fengselsforskningen et bredt spekter av temaer som bare er gyldig for fengselsanstalter. De kan bare spesialstuderes i eller i forbindelse med fengslene - ikke i noen andre institusjoner - selv om liknende fenomener kan forekomme også der. Dermed blir fengslene som helhet noe annet og mer enn andre totale institusjoner. Enda så forskjellige fengslene kan være - har de noen originale fellesstrekk som gjør at de både kan og bør betraktes som et eget forskningsfelt. Det viktigste av disse er at fengslene er og skal være straffeanstalter.

9 Goffman, Erving: Asylums, N.Y. 1961

Utgangspunkt for denne artikkelen er en slik snever forståelse av begrepet fengselsforskning: Det er forskning hvor fengslet og det liv som utspilles der, står i sentrum - uansett hvilke institutt og fagområde forskeren har basis i.

1.5 Forsøk på en systematisering

Denne snevre forståelsen var også utgangspunktet for Liv Finstad og Anne Lise Gjetvik (1980) da de skrev boka: "Varetektsfanger forteller". De fant det nyttig å sirkle inn fire hovedkategorier innenfor emnet fengselsosologi: 1. Om fangekulturen, 2. Om fangekulturens oppkomst. 3. Fengslet i forhold til det omkringliggende samfunn, og 4. Fengslet som undertrykkelsesmaskin.

Denne klassifiseringen avspeiler til en viss grad hva slags studier som hadde sett dagens lys i USA, i England og Europa forøvrig inntil 1980. Samtidig er den en tydeliggjøring av hva som ikke har sett dagens lys i Skandinavia - iallfall ikke i noen stor grad. Det er godt mulig å dele inn nordisk fengselsforskning etter denne modellen, men i så fall ville vi finne svært få titler under hver rubrikk. Kategori 3 ville hatt størst tyngde: Fengslet og det omkringliggende samfunn - inkludert studier omkring fengselsstraffens virkninger i samfunnet, både for de straffede selv og for allmenheten. Både diskusjonen om almenprevensjonen, inkapasitering og problemet med de sterkt økende fangetalene både i øst og vest, kunne falle inn her.

Men det er trolig ikke denne kategorien forfatteren av Samarbeidsrådets festskrift er mest bekymret for. For takket være KRUM/KRIM/-KROM, offisielle utredninger om kriminalpolitiske spørsmål - særlig mot slutten av 70-tallet - og enkelte ildsjeler i det kriminologiske miljøet, har diskusjonen om fengslene og deres virkninger i det minste vært holdt i live i Skandinavia i de senere år. Men analyser av basis for diskusjonene, nemlig selve fengslene, hva som faktisk skjer der og hvordan det oppleves av innsatte og ansatte, altså kategoriene 1, 2 og 4 hos Finstad og Gjetvik, har vi stadig lite systematisert kunnskap om. Finstad/Gjetviks systematisering ga likevel ny tyngde til de forvent-

ninger som var skapt med basis i tidligere, store utenlandske og nordiske arbeider. De tydeliggjorde et bilde av hvilke temaer fengselsforskningen kunne ta opp.

Men disse mulighetene har i liten grad blitt tatt i bruk. I et hvert fall er det løynefallende at i den grad nordisk kriminologi og sosiologi har befattet seg med fengsler, har det først og fremst dreid seg om effekten av fengslene. Straffens antatte funksjon - individuelt og allment. Men diskusjonen har i stor grad vært teoretisk, uten basis i oppdatert empiri.

Det kom i løpet av 1950-1970 noen få, men viktige, analyser av fengslenes organisasjon og indre liv. Senere har arbeidene hatt preg av å belyse enkeltstående tema. Isolasjon, varetekt, narkotika i fengsel, personale i fengsel, pedagogikk i fengsel, sikring og ikke minst: kvinner i fengsel. Det har også blitt laget noen større overgripende historisk-filosofiske arbeider om fengslets plass og funksjon i samfunnet.

1.6 Kriminologi, fengselsforskning og fengselsosologi

Da Thomas Mathiesens undersøkelse fra Ila landsfengsel og sikringsanstalt, "The defences of the Weak" kom i 1965¹⁰, skrev Nils Christie (1966) i NTFK blant annet: "Vi har fått ett viktig bidrag til organisasjons-sosiologien, til kriminologien og til fengselsforskningen". Samtidig som Christie sier noe om den brede nytten av Mathiesens bok, sier han også noe om den mangfoldighet av tilnæringsmåter studiet av fengslene inviterer til. Fordi fengslet som sådant er en mangfoldig organisasjon, er innfallsvinklene til å forstå dette systemet like tallrike.

Det har også vist seg at fange- og fengselsforskning har interessert fagfolk fra de forskjellige fagmiljøer. Psykologer og psykiatere har kanskje vært tallmessig i flertall over tid. Men også jurister, historikere, teologer, språkforskere, organisasjonsforskere, arkitekter og dietetikere. Likevel er det sosiologene sammen med juristene som har spilt den viktigste rollen. Jeg tenker først og fremst på navn som Christie og

¹⁰ Mathiesen, Thomas: The Defences of the Weak. Tavistock, 1965

Mathiesen som i nesten 40 år har levert jevnlig bidrag med stadig ny empiri og stadig nye spørsmålsstillinger til temaet.

Leif G.W. Persson hevdet i en artikkel i NTFK i 1985¹¹ at sosiologien var blitt borte fra kriminologien som helhet. Etter hans mening var det mer sosialpsykologiske retninger som hadde hatt hegemoniet. Kanskje hadde han rett - særlig når det gjelder den delen av kriminologien som har fengsel som studieobjekt.

Hvorfor det ble slik for fengselsforskningens vedkommende, er ikke så lett å svare på. Men det er nok så lett å konstatere at flere av de tidlige, store arbeidene innen fengselsforskningen (Børjeson, Bødal og Bondeson) ble foretatt av psykologer og atferdsforskere ganske enkelt fordi de fattet interesse for den enkelte fange først og fremst, men også for fengslet som arena for sosialt liv.

1.7 Universitetsforskning og "Innomverksforskning"

Fengselsforskningen har helt siden kriminologien ble et eget fagområde på slutten av 1950-tallet, vært ansett som en sentral del av faget. Universitetet i Oslo var først ute med å etablere et institutt for kriminologi og strafferett, og har siden hatt en sentral plass innen nordisk kriminologi. I Danmark er Kriminalistisk Institut i København en hovedarena for kriminologisk forskning og i Sverige Kriminologiska Institutionen ved Universitetet i Stockholm, Sverige har i tillegg et kriminologisk forskningsmiljø ved Brottsforebyggande Rådet som ble opprettet i 1974. I Finland står Rättspolitiska forskningsinstituttet sentralt. Men det skjer også kriminologisk forskning i vid forstand ved andre universitet og høyskoler. Siden kunnskap om fanger og fengselsvesen er en del av faget kriminologi, er det likevel fra de sentrale instituttene vi kunne ha ventet de viktigste viktigste bidrag til fengselsforskningen. Men de kriminologiske fagmiljøene er unge, og det dreier seg tallmessig om få fast ansatte forskere. Temaene og spørsmålene er mange, interessene likeså.

11 Persson, Leif G.W.: Sociologin som försvann. Art. i NTFK nr. 2. 1985

I tillegg til den fri forskningen som har sett dagens lys i universitetsmiljøene, har en vesentlig kilde til kunnskap om fengsler og fanger vært den kartleggingen som justismyndighetene selv via egne utviklings- og forskningsenheter, har stått for i løpet av de siste 20 årene. Fordi hovedhensikten med disse undersøkelsene har vært å fungere som beslutningsgrunnlag, har de vært lite problemstillende og teoribyggende. De har heller ikke representert nyvinninger metodisk sett. Ikke bare forskningen, men også forskerne har vært frihetsberøvet i kraft av de lojalitetskrav som gjelder for enhver statsansatt og som forskerne frivillig har gått inn i.

I artikkelen "Fagets fiender", advarer Christie¹² mot at kriminologien skal bli nytteorientert. At den skal fanges av staten og gi svar istedenfor å spørre. Christies bekymring rammer derfor i høy grad justismyndighetenes egen forskningsvirksomhet. Men den er også rettet mot universitetsforskningen som takket være effektiviseringskrav og organisasjonsutvikling i stadig høyere grad har vært fristet til å svare mer enn å spørre.

Likevel er det grunn til å spørre om ikke også det nyttige kan være nyttig. Dersom tvilen, undringen og spørsmålene skal kunne bli konstruktive og ikke bare fri fantasi, er et empirisk fundament å fabulere på grunnlag av, viktig. Slik sett ville et nærmere samarbeid mellom disse to forskningstradisjonene kunne virke gjensidig stimulerende.

En felles nordisk oppgave "Innomverksforskerne" i flere år har arbeidet med, er å finne fram til gode felles standarder for en felles nordisk fengselsstatistikk. Noe liknende er forsøkt tidligere. I årene 1964 -1976 ble det i regi av NSfK arbeidet med et større internordisk prosjekt som skulle samordne den nordiske kriminalstatistikken.¹³ Dette arbeidet gikk etter noen år helt i stå. Årsakene til at prosjektet ble skrinlagt, var for en stor del de samme som en står overfor når det gjelder fengselsstatistikken: Lokale variasjoner når det gjelder både det som skal telles

12 Christie, Nils: Fagets fiender, I NTFK nr. 4. 1987

13 Omtalt i Høigård, Cecilie: Tretti års virke. Festskrift i anledning NSfK's 30-årsjubileum

og måten det telles på. Det blir spørsmål om både å endre praksis og tolkning av praksis. Det er erfaringsmessig vanskelig. Men det ville være å håpe at ikke også fengselsstatistikene gir opp.

2. Isolasjonsfengslets røtter

2.1 Felles nordisk fundament

En av idéene bak og målene med NSFK var at rådet skulle inspirere til og koordinere komparativ, nordisk kriminologi. Denne idéen hadde sin rot i troen på at de nordiske landenes fengselsystemer var nokså, men ikke helt like. Utfordringen lå i å finne ut hva forskjellene og likhetene bestod i og hvorfor. Det viste seg raskt at internordisk, komparativ kriminologisk forskning ikke var enkel å få til. Det eneste feltet hvor det ble forsøkt, var faktisk fengsel. Men Stanton Wheelers intervjuundersøkelse¹⁴ som ble gjennomført i 1962 i 15 nordiske fengsler, ble aldri fullført og publisert som helhet - bortsett fra at Balvig m.fl. brukte stoffet i boka "Fængsler og fanger" i 1969.

Men selv om forskjellene og likhetene landene imellom ikke har vært systematisert og sammenliknet vitenskapelig, har troen på at de nordiske landenes fengselsystemer var nokså, men ikke helt like, holdt seg levende. De har uansett sin rot i felles tankegods. Uten nærmere forskning er det derfor lett å se at nordiske fengsler også på det ytre plan er nokså like - samtidig som det finnes nasjonale variasjoner, til dels store, fra land til land. Men det ideologiske fundament har vært og er, stadig det samme for alle.

2.2 Rasjonalismen som grunnmur

Norden som helhet forlot i første halvdel av det nittende århundre legemsstraffene til fordel for frihetsstraffene. Hvorfor det skjedde, er det mange forklaringer på, og delte meninger om. Senest har Hanns v. Hofer diskutert dem i boka "Fängelset. Uppkomst - avskräckning -

¹⁴ Kilde: Balvig, Flemming m. fl.: Fengsler og fanger. Paludans forlag. København 1969

incapasitering".¹⁵ Her presenterer han en modell av grunnlaget for frihetsstraffens gjennombrudd. Han påpeker at frihetsberøvelsen bygger på idéer om individuell frihet, pedagogikkens og den formaliserte kontrollens muligheter og institusjonalisering. Disse fire momentene må igjen sees i nær sammenheng med generelle, samfunns-messige utviklingstrekk, sier v. Hofer. Hans modell avsluttes med følgende beskrivelse av frihetsstraffenes ideologiske grunnlag:

FRA:

Kollektivism	individualisering	Individualisme
Statisk menneskesyn	dynamisering	Dynamisk menneskesyn
Informell sosial kontroll	formalisering	Formell sosial kontroll
Preinstitusjonell	institusjonalisering	Institusjonell

TIL:

Dette rasjonalistiske og optimistiske tenkesettet lå helt konkret til grunn for de seriene av cellefengsler som ble bygget i alle de nordiske landene fra 1830 og utover mot 1900. Flaggskipene var Långholmen i Stockholm, Centralfängelset i Helsingfors, Vestre Fængsel i København og Botsfengslet i Oslo. De var de største og mest markante arkitektoniske manifestasjonene av tankegangen. Et studium av selve arkitekturen og planløsningene disse bygningene har, gir von Hofers modell ekstra tyngde.

Leif G.W. Persson skriver i boka "Fängelse"¹⁶, at selve fengselsarkitekturen er en konkretisering av en tankegang om straffens iboende muligheter. Få vil være uenige med ham i det. Dersom vi "leser" tankegangen ut av Långholmenarkitekturen fra 1851 og Bergen landsfengsel i fra 1991 - er forskjellene forsvinnende små. Troen på fengselsstraffens muligheter til å forandre den innsatte er like sterk i 1991 som den var i 1851 - på tross av at vi i dag vet bedre, og i teorien har tatt avstand fra det.

¹⁵ Hofer, Hams v.: Fängelset. Uppkomst - avskräckning - incapasitering. Kriminologiska Institutionen, Stockholms universitet, 1993

¹⁶ Petersen, Anders: Fängelse. Norstedt 1984. Boka er en fotografisk dokumentarbok, med tekst av Leif Persson.

Fengselsadministratorene hadde ifølge von Hofer tro på at menneskets handlinger styres av fornuften - det vil si at mennesket lærer av sine feil og at "brent barn skyr ilden". Det betyr i neste omgang at bare vi gjør de riktige grepene i forhold til lovbrysterne, blir de lovlydige. Men all erfaring de siste 150 år og forskning de siste 30, har vist at brent barn ikke skyr ilden - enten ilden er bot, bønn og isolasjon eller den består i arbeid og opplæring på ubestemt tid (Bødal 1969) eller forskjellige former for gruppeterapi (Bondeson 1974).

Det interessante er at det ikke bare er fangene som er med på å dokumentere det utopiske og feilslåtte i det rasjonalistiske menneskesynet. Gjennom 150 år har fengselsadministratorene vist seg å være eksempler på det samme. De vet av årelang erfaring at fengsel ikke fører til det ønskede og påståtte resultat, men de fortsetter like ufortrødent med det samme handlingsvalg: å fengsle. Akkurat på samme måte som det store flertallet av fangene, på tross av at de også vet bedre, fortsetter med sine handlingsvalg: lovbrudd.

2.3 Endring er en langsom prosess

Nå, snart 200 år etterat frihetsstraffene ble innført, mener mange at vi har kommet lengre - i tenkning, humanitet, i måten å behandle fanger på. Ja, kanskje det - relativt sett. Men dypest sett er det den samme virkeligheten fengselsforskere anno 1994 har å forholde seg til nå som i forrige århundre. Hele det svenske fengselsbyggeprogrammet fra 1970-tallet, har sitt ideologiske fundament i den samme ideologi som lå til grunn for Långholmen. Og det nye norske flaggskipet, Bergen landsfengsel, som var ferdig i 1991, var og er verken mer eller mindre, en forbedret arkitektonisk og elektronisk manifestasjon av Botsfengslet fra 1851.

Skaperne av anstaltene tenkte likt: De holdt seg selv for å være ekte humanister - langt mer humanistiske enn sine forgjengere. Dermed: Fordi de var ekte humanister hadde de både rett og plikt til å gjøre det de mente var til det beste - både for lovbrysterne og for samfunnet. For det tredje var det enighet om hva som var det beste for alle parter: At

fangene ble lovlidige borgere. Synet på hvilke midler som skulle til, har variert over tid. Fra bot og bønn til det utvidete kulturbegrep, fra fysiske til psykiske og pedagogiske tiltak og tilbake igjen til fysiske med hovedvekt på sport. To forhold står uforandret gjennom hele perioden: Troen på at det går an å rehabilitere fanger i fengsel - altså gjøre dem til lovlidige borgere, og troen på at det er mulig ved hjelp av arbeid og opplæring.

Selv om skaperne mente seg å være humanister, fryser de aller fleste i dag litt på ryggen ved tanken på isolasjonfengslene i deres ekstreme form. Ja, allerede rundt århundredskiftet framsto i Danmark en fyndig kritiker av systemet: Albert Dam. Han skrev en rekke essays om hvor bortkastet det var å kaste folk i fengsel.¹⁷ Blant annet hevdet han at: "Fengsel for voksne er det samme som prygl for barn, faliterklæring." Og det har utallige undersøkelser trekvart århundre senere bekræftet.

Mange kritikere har fulgt i hans spor. Fremst i rekken i løpet av de seneste 40 år befinner Thomas Mathiesen seg. Han har i utallige artikler og bøker på mange plan argumentert mot bruk av fengsel som straff. Senest i boka "Kan fengsel forsvares?"¹⁸ viser han hvordan fengselsadministratorene er drevet fra skanse til skanse når det gjelder å skape nye begrunnelser for fengselsstraff ettersom de gamle ble påvist som ubrukelige. Han viste hvor irrasjonelle begrunnelsene var - til tross for tilsynelatende rasjonalitet. En for én viser han hvor lite holdbare begrunnelsene er. Men mye tyder på at vi som samfunn heller ikke er innrettet slik rasjonalismen ønsket det skulle være: At økt kunnskap skulle gi endret handling. Mye tyder på at vi heller ønsker å handle på grunnlag av myter vi gjerne vil beholde. Myttdannelsen på dette feltet var tema i antologien: "Kan fengsel forsvares?"¹⁹ som Thomas Mathiesen også sto bak, sammen med KROM.

17 Dam, Albert: Bort fra Fængselstraffene. Kælderbiblioteket, Nansengade Antikvariat 1988

18 Mathiesen, Thomas: Kan fengsel forsvares? Pax 1987

19 Syse, Aslak, red.: Kan fengsel forsvares? KROM-bok, Pax, Oslo 1972

2.4 Er fengselsstraffen mer human enn før?

Relativt sett er det ingen grunn til å tvile på at fengselsstraffen er mer human nå enn før. Hele samfunnslivet er mer human enn for 150 år siden. Men troen på at dagens fengselsadministratorer er mer humane enn de som levde i begynnelsen av vårt århundre, og at fengselsstraffen derfor er mer human i dag enn den var i 1850, tilhører trolig mytene. At dagens midler og metoder er mindre tvangspregget og mer "effektive" enn bot og bønn, er det få som betviler. Men sett i lys av samtidens humanitetsidealer, er det ikke sikkert slutten av det tyvende århundre kommer bedre ut enn slutten av det nittende.

Hedda Giertsen (1994) drøfter dette under overskriften "Den humane straff - realitet eller myte?"²⁰ Hun poengterer det relative i begrepet "human", og finner at fengselsstraffen utfra noen kriterier kan sies å være mer human nå enn før. Men i lys av nye kontrollmetoder og straff- og belønningsordninger i forbindelse med narkotika, er fengselsstraffen for de fleste fanger slett ikke mer human.

Den aller viktigste diskusjonen gjelder likevel ikke hvordan og hva som skal til for å forandre fangen, men om det i det hele tatt er etisk holdbart å ville forsøke det. Spørsmålet er med hvilken rett vi i tilfelle fortsetter å forsøke å gjøre det. Er det kriminaliteten vi vil til livs, finnes det mange veier å gå. Nå har vi i 150 år forsøkt å gå veien om å gjøre noe med de lovbrøyterne vi velger å sette fast. Kanskje er det på tide å gå andre veier? Thomas Mathiesen, og mange med ham, er overbevist om at det er på høy tid.

Men foreløpig består fengslene. Og de har bestått som mulige forskningsobjekter så lenge de har eksistert - og som en utfordring så lenge kriminologien som fag har eksistert. Selv om det ikke har vært så mange som har interessert seg for feltet, har det dog vært noen.

20 Foredrag holdt på Kriminalpolitisk konferanse arrangert av Norsk fengselstjenestemannsforbund og Fellesorganisasjonen den 12.10.1994. Vil bli trykket i konferanserapporten.

3. De omfattende analysene

3.1 Hva gjør ondepåføring mulig?

I nordisk fengselsforskning finnes det noen få lange linjer. Én av dem er knyttet til Thomas Mathiesens navn. En annen til Kåre Bødals. Men den aller lengste og tydeligste er knyttet til Nils Christies navn. Han var både først og sist ute. Hans bidrag til fengselsforskningen strekker seg over en periode på vel 40 år.

Det startet i 1952. Da presenterte Nils Christie en undersøkelse om forholdene mellom fanger og fangevoktere i de såkalte serberleirene i Nord-Norge.²¹ Hans spørsmål den gang var hvordan det kunne være mulig å behandle en fangegruppe så menneskelig som serbere ble behandlet i nordnorske leire under den andre verdenskrig. Analysen var basert på et meget omfattende skriftlig materiale fra straffesakene etter krigen og på intervjuer med de norske fangevokterne som ennå levde.

Like klassisk som spørsmålsstillingen, var resultatet: Jo bedre fangevokterne kjente fangene, jo vanskeligere var det å oppføre seg umenneskelig overfor dem. Nærhetsgraden var avgjørende for valg av handlinger: onde eller gode. Alder hadde også betydning for evne til å se personer, ikke bare fanger: Jo eldre fangevokterne var, jo mer human oppførte de seg i store trekk.

Men like viktig som resultatet av undersøkelsen, var tilnæringsmåten og det metodiske. Hans tilnærming var ikke psykologisk og individuell. Han lette etter årsakene til en delvis umenneskelig fangebehandling - ikke i det "onde" menneske, men i strukturene omkring. Han fant at de i høy grad kunne påvirke mennesket i ond eller god retning.

²¹ Christie, Nils: Fangevoktere i konsentrasjonsleire, NTFK 1953 s. 44-60 og 439-458. I 1972 ble undersøkelsen utgitt som bok på Pax forlag

Samtidig som denne undersøkelsen var et vesentlig bidrag til organisasjonssosiologien, var den også et bidrag til antropologien. Den ble et tungtveiende varsko mot et statisk menneskesyn hvor mennesket kunne betraktes som godt eller vondt per se - enten mennesket var fangevokter eller fange - eller vanlige folk.

Men undersøkelsen innebar et like tungtveiende varsku mot det dynamiske, rasjonelle menneskesynet som fengselsstraff er basert på: at den gode handling springer ut av kunnskap og fornuft. Fangevokterne hadde både fornuft og kunnskap om hva som var galt og rett. Men de fortsatte med sine onde handlinger inntil det oppstod nærhet - det vil si inntil gjenkjennelse, forståelse og medfølelse ble involvert. Dette var nok et belegg for at menneskets handlinger ikke utelukkende springer ut av kunnskap og fornuft, men av følelser som en vesentlig drivkraft for handling.

Metodisk sett representerte denne undersøkelsen på nordisk basis også et viktig skritt ved å kombinere bruk av harddata og personlige intervju i en og samme undersøkelse. Denne tilnærmingen har Kåre Bødal²² senere brukt med hell i en rekke arbeider. Men også andre forfattere har gjort det på samme måte i enkeltstående arbeider.

Samtidig som avhandlingen var en studie i dynamikken mellom fangen og hans vokter, bar den kimen i seg til det meste av det som skulle komme om fanger og fengselsvesen fra Nils Christies hånd. Blant annet om straff, fengsel og samfunn, tvangsarbeid og alkoholbruk, fengslets indre liv, organisasjonsform, menneskesyn, grenser for ondepåføring, reaksjonenes virkninger, det å leve i institusjon og om viktigheten av at fanger myndiggjøres gjennom å få en viss medbestemmelse i oppbyggingen av dagliglivet i fengsel.

²² I en større anlagt undersøkelse om alle som er dømt til 3 år eller mere i Norge i perioden 1980-1989, sammen med I.M. Fridhov har han gjennomført denne doble tilnærmingen. Undersøkelsens delrapporter er alle publisert av Justisdepartementet. Den samme tilnærmingen har han i boka "350 narkoselgere", Universitetsforlaget 1982

3.2 Helhetsanalyser av fengselsystemene

Noen år etter at Christies undersøkelse ble presentert, ble cand.real. Johan Galtung satt i fengsel på grunn av militærnekting. Fengselsoppholdet brukte han til å samle inn en vesentlig del av det materialet som senere ble til hans magistergrad i sosiologi. Han kalte boka: "Fengselssamfunnet - et forsøk på analyse".²³ Galtung nærmet seg sitt stoff både som sosiolog og som fange. Idag, mer enn 35 år senere, står Galtungs analyse fremdeles som en av de få nordiske arbeidene som studerer fengslet innenfra: Fangekulturen og overlevelsesmekanismer i det sosiale presset som fangen utsettes for, betjentkulturen og samspillet mellom disse. Galtungs analyse ga blant annet et resultat som pekte klart fram mot det som senere skulle bli forsterket i flere nordiske arbeider: En sterk tvil om fengslenes resosialiserende mulighet og evne.

Året før Galtungs bok kom, hadde sosiologen Gresham Sykes presentert det nå klassiske verket "The society of captives".²⁴ Det var en studie av livet i et amerikansk "maximum security" - fengsel. Til sammen var disse to, hver på sin måte - Sykes ikke minst metodisk sett - en inspi-rasjon for senere arbeider som skulle komme.

I lys av denne tradisjonen kan vi se undersøkelsen fra Ila landsfengsel og sikringsanstalt i Norge: "The defences of the weak" av Thomas Mathiesen. Den kom i 1965. Hva var så de svakes forsvar? Ikke at de solidariserer seg med andre fanger og førte en felles kamp mot overmakten. Fangene identifiserte seg ifølge Mathiesen, ikke først og fremst med hverandre - men med de ansattes verdier og normer. Forsvaret kom i form av individuelle angrep: autoritetene lever ikke selv opp til de normer og verdier de forfekter.

Spørsmålet om fellesskap og solidaritet i fangesamfunnet ble noen år senere tatt opp på dansk hold. Det var Flemming Balvig m.fl. som i

²³ Galtung, Johan: Fengselssamfunnet. Et forsøk på analyse. Universitetsforlaget, Oslo 1959

²⁴ Sykes, Gresham.: The society of captives. A study of a maximum security prison. Princeton 1958

1969 presenterte boka "Fængsler og fanger".²⁵ Denne boka var en bred beskrivelse og gjennomgang av dansk fengselsvesen. Bortsett fra det rent historiske og beskrivende, var det viktigste grunnlaget for boka den før nevnte undersøkelsen av Stanton Wheeler av 15 nordiske fengsler. Men det var også foretatt innsamling av annet materiale fra danske fengsler. Boka var viktig fordi den rettet søkelyset mot fengslet som sosialt system og blant annet analyserte samkvem og solidaritet i fangesamfunnet, fangenes kriminelle holdninger og fangenes egne reaksjoner på fengselsoppholdet. Slik sett kan den sees som en viktig nordisk oppfølging av den klassiske amerikanske tradisjonen med Sykes i spissen.

Tredve år etter Galtung ble Oslo krets-fengsel igjen gjennomanalysert av en som hadde tilknytning til systemet. Denne gang ikke en fange, men en ekstrapert baserte sin magisteravhandling i sosialantropologi "Bagatellenes tyranni"²⁶ på sitt arbeid i og kjennskap til, fengslets indre liv. Hans konklusjon var at selve regelverket og finmaskete kontroll-systemet som fengslet administrerte, i siste instans ble det største hinderet for å drive fengslet uten friksjon.

3.3 Særordningene for unge lovbrøyttere

At isolasjonen hadde skadelige virkninger, var ingen ny oppdagelse etter den annen verdenskrig. Fengselsstraffen var etterhvert blitt som en jernkule festet til samfunnets ene ben. Behovet for å fjerne og å finne på noe annet, var påtrengende - både for å lette presset for fangene og for å lette presset på samfunnets samvittighet. Særlig gjaldt bekymringene de unge lovbrøytterne. På samme måte som på midten av 1800-tallet kom det krav om humanisering.

Ungdomsfengsel som særreaksjon ble først innført i Danmark ved straffeloven av 1933. Sverige fulgte etter i 1935, da en egen lov om ungdomsfengsel ble vedtatt. I Norge vedtok man allerede i 1928 en lov

²⁵ Balvig, Flemming m.fl.: Fængsler og fanger. Paludans forlag, København 1969

²⁶ Kristoffersen, Ragnar: Bagatellenes tyrani. Hovedfagsavhandling i sosialantropologi, Universitetet i Oslo 1982

om oppdragende behandling i arbeidsskole, senere endret i 1939 og senest i 1951, da arbeidsskolen ble åpnet. Ved lovendring av 1965, ble arbeidsskolen endret til ungdomsfengsel, som så ble avviklet i 1975. Finland innførte ikke ungdomsfengsel som særreaksjon.

Ungdomsfengsel var en av flere tidsbestemte reaksjoner, og et ledd i humaniseringsbestrebelsene. De var også et ledd i å teste troen på at behandling av de innsatte skulle kunne minske tilbakefallet. Dermed markerte ungdomsfengslene også en fornyelse av troen på opplæring og arbeidstrening som ledd i rehabiliteringen. I stigende grad kom denne troen til å prege fengselsstraffens innhold i Norden fram til våre dager.²⁷

Med ungdomsfengselsreformen fulgte også de første forsøk med frigang og enkelte relativt kortere permisjoner. Men viktigere: ungdomsfengslene ble et nedslagsfelt for tidsbestemte straffer. De unge skulle "behandles" på ubestemt tid inntil de ble ansett for å kunne løslates uten å falle tilbake til ny kriminalitet. Hvor lite dette forsøket fungerte etter hensikten, dokumenterte daværende direktør for arbeidsskolen for unge lovbrøyttere i Norge, Kåre Bødal på overbevisende måte i bøkene "Arbeidsskolen og dens resultater" og "Fra arbeidsskole til ungdomsfengsel".²⁸

3.4 Redusert isolasjon

Tross ungdomsfengslene, som stort sett var åpne, var og ble fengslene likevel for det meste lukkede anstalter - bortsett fra i Danmark hvor man hadde tatt i bruk bygninger og brakker fra krigens dager. Dette førte til at Danmark kom til å bli foregangsland i Norden når det gjaldt bruk av åpne fengsler som det normale. Til denne dag har det vært slik i Danmark at alle fanger skal i åpen anstalt - med mindre ikke særlige forhold tilsier at de må i lukket først. I de andre nordiske landene er det

²⁷ Jfr. Thomas Mathiesen 1987

²⁸ Bødal, Kåre: Arbeidsskolen og dens resultater, Universitetsforlaget 1962 og: Fra arbeidsskole til ungdomsfengsel, Universitetsforlaget 1969

omvendt: Alle skal i lukket fengsel først - om ikke særlige forhold tilsier at de kan plasseres i åpne anstalter.

Men det ble lempet på isolasjonen inne i fengslene. Fangene fikk etterhvert anledning til mer fellesskap seg imellom - også utenom arbeidstiden hvor de jo var sammen - i det minste de som kunne skaffes arbeid i fellestrom. Men mange var fremdeles henvist til å bli sysselsatt med ymse småting på cellene. I forhold til omverdenen var det ikke snakk om noen "fri flyt" verken av fanger eller av informasjon og meninger om det å være fange. Men mangt skulle komme til å endre seg.

3.5 Reformtankene og lovgiverne

Reformtankene ble også stadfestet i lovs form. I Norge så sent som i 1958. Disse lovene hadde det til felles at de betød et oppgjør med isolasjonsfengslet. De tok til orde for å dempe de "skadelige virkningene" av frihetsberøvelsen, og de satte rehabilitering på dagsordenen. De avspeilte en ny bølge av ønsker om humanisering. Grunnen til ønsket om humanisering lå i en klar erkjennelse av at fengselsstraffen hadde skadelige virkninger på fangene. Lovformuleringene tydeliggjorde det enorme etiske dilemma lovgiverne var kommet i: På den ene side innså de at straff i form av fengsel var skadelig. På den annen side ønsket de å fortsette med denne skadepåføringen. For å lette litt på det moralske trykket, ble det i lovverket bestemt at skadene skulle dempes så godt som mulig.

Dette innebar en tydeliggjøring av det selvmotsigende i å fortsette å bruke fengsel: På den ene side å gjennomføre frihetsberøvelsen som en innså hadde skadelige virkninger på mennesker som fra før av på mange måter var skadet. På den annen side å søke å dempe de skadelige virkningene av den samme frihetsberøvelsen. Å foreslå straffereformen fengsel avskaffet, kom ikke på tale. Men selv om ønsket om reformer, rehabilitering og behandling var til stede, var ikke viljen til å bevilge penger slik at reformene kunne gjennomføres, til stede i tilstrekkelig

grad. Pengepungen ble først åpnet et ti-år senere - og da takket være kampen mot narkotika.

4. 1960-åra - ti-året da fangene fikk en stemme

4.1 Protestenes ti-år

Det var mye som økte på sekstitallet. Blant annet økonomisk velstand og den anmeldte kriminaliteten. De økte nesten i samme takt. Den første narkodommen ble avsagt. Protestbevegelsene vokste. Det gjorde også protestene mot fengsel og fengselspraksis. De ble etterhvert kanalisert gjennom fangebevegelsene KRUM/KRIM/KROM. Fangenes rett til å organisere seg sto på dagsordenen. Disse organisasjonene var ikke først og fremst ute etter små kosmetiske endringer, de reiste det grunnleggende spørsmålet: Kan fengsel forsvares? Spørsmålet var tittel på én av de mange debattbøkene KROM i Norge ga ut på forlaget Pax.

De første årene etter starten, hadde KRUM i Sverige stor betydning. Ifølge Thomas Mathiesen²⁹ først og fremst ved at fangene fikk et ansikt. Dernest ved at verden fikk kunnskap om hvilke store ressurser som ligger i fangebefolkningen både politisk og menneskelig. KRIM i Danmark fikk muligens aldri den betydning som svensk og norsk KRIM/KROM i starten og på lengre sikt. Det skyldtes ifølge Erik Andersen³⁰ at dansk fengselsvesen fra 1967 av hadde en øverste sjef som allerede lenge hadde deltatt i den kriminalpolitiske debatt og gjort seg til talsmann for de innsattes rettssikkerhet. Det betød at dansk KRIM ikke på samme måte som i de andre nordiske landene måtte slåss.

At fangene fikk en stemme, hadde Thomas Mathiesen selv bidratt til da han i 1965 presenterte den før omtalte undersøkelsen "The defences of the weak".

²⁹ Mathiesen, Thomas og Heli, Arne (red) : Murer og mennesker. En KROM-bok om fengsel og kriminalpolitikk. Pax 1993

³⁰ Andersen, Erik: Den lange vei. Kriminalforsorgen etter straffelovsreformen 1933. Kriminalforsorgens uddannelsescenter, 1992

Hvordan det senere gikk med de idéene fangeorganisasjonene KRUM/KRIM/ KROM stod for, skriver Thomas Mathiesen om i KROM's jubileumbok: "Murer og mennesker" fra 1993. Ideéne ble også videreført i den svenske antologien "Fra KRUM til inkapacitering" redigert av Henrik Tham.³¹

4.2 Angrepene på behandlingsoptimismen

Behandlingsideologien har i praksis eksistert siden isolasjonsfengslene ble reist i Norden i forrige århundre. Grunnlaget for behandlingsoptimismen var det før omtalte rasjonalistiske menneskesynet og antakelsen om at årsaken til kriminaliteten lå i den enkelte og besto i personlige, moralske mangler. På den tiden var behandlingsideologien som begrep ennå ikke eksisterende. Forutsetningen for det var synet på kriminalitet som sykdom, ikke moralsk brist. Men at man både hadde plikt og rett til å behandle den straffede, enten defekten var moralsk eller psykisk, hadde vært innlysende så lenge frihetsstraffen hadde bestått.

Det var særlig veksten innen psykiatrien og psykologien som vitenskap, som ble den virkelige grobunn for behandlingsideologien i det 20. århundre. Det var den som dannet grunnlaget når de nordiske landene allerede før den annen verdenskrig f.eks. lovfestet tidsubestemte straffer for ungdom og sinnslidende. Forutsetningen for det tidsubestemte var nettopp å gi behandling - primært i psykoterapeutisk mening av ordet - en sjanse. Men behandling i betydning arbeidsterapi var stadig aktuell.³²

Det første, alvorlige slaget mot behandlingsoptimismen kom med Nils Christies "Tvangsarbeid og alkoholbruk" i 1960. Foruten å gi en historisk bakgrunn for bruk av tvangsarbeid i forbindelse med

31 Tham, Henrik: Från KRUM til inkapacitering. I serien: Kriminalitet og frihet, Verdandi 1989.

32 Christie, Nils: Tvangsarbeid og alkoholbruk, Norges almenvitenskapelige forskningsråd, Oslo 1960

alkoholbrukere, drøfter han det etisk betenkelige ved å bruke behandling som begrunnelse for tvang og maktmisbruk.

Psykiatriens framvekst hadde altså styrket troen på at fangene kunne forbedres i det store og hele. Men etter hvert som ungdomsfengsler og andre særreaksjoner levde sitt problematiske liv, var det mange som begynte å tvile på om tiltakene svarte til forventningene. Kanskje var det ikke helt tilfeldig at det var psykologer som la grunnen for "behandlingstankens død". De kjente daglig ubehaget ved å ha for lite ressurser til rådighet både i forhold til behovene og til ønskede resultater.

De tre som leverte de viktigste bidragene i denne sammenheng, var Börjeson (1966) med: "Om påføljens verkningar" ³³, Bødal (1969) med: "Fra arbeidskole til ungdomsfengsel"³⁴ og Bondeson (1974) med: "Fången i fängsamhället".³⁵ Felles har disse forfatterne at de er atferdsforskere og psykologer og at de alle fikk sine doktorgrader på disse studiene. Felles er også den sterke klientorienteringen som var i klart samsvar med behandlingstankens idé og kjerne.

På hver sin måte tok de opp samspillet mellom klientene, klientkulturen og tiltakene innen institusjonen. Alle er mer sosialpsykologiske i sin tilnærming enn sosiologiske, og alle konkluderer med at tiltakene ikke fungerte etter hensikten. Heller tvert om, ifølge Bondeson. Hennes studier om "Argot"- fangespråket- var banebrytende når det gjaldt det metodiske i studiet av den kriminelle delkulturen i fengsel. Hun målte grad av tilknytning til den kriminelle delkulturen via fangenes kjennskap til den interne fangesjargongen.

Alle de tre arbeidene var og er en bekreftelse på at fengsel på mange måter kan fungere som lovbyrskoler - på tross av at de er ment å skulle være det motsatte.

33 Börjeson, Bengt: Om påføljers verkningar. En undersökning av prognosen för unga lagöverträdare efter olika slag av behandling. Stockholm 1966

34 Bødal, Kåre: Fra arbeidsskole til ungdomsfengsel. Klientel og resultater. Universitetsforlaget 1969

35 Bondeson, Ulla: Fången i fängsamhället. Norstedts 1974

Samlet sett er denne dokumentasjonen meget interessant også fordi den fikk konsekvenser både i teori og praksis. Konkret fikk studiene umiddelbare og permanente konsekvenser for bruken av visse typer fengselsstraff. Særlig merkbart var at ordningen med ungdomsfengsel og tidsbestemte straffer for ungdom, opphørte i både Sverige, Norge og Danmark. Differensiering med grunnlag i alder, har siden bare i meget liten grad forekommet i nordisk fengselsvesen.

Når det gjelder teorien, henvises det den dag i dag særlig til Bondesons resultater når det skal argumenteres mot individualprevensjonen og for mindre bruk av fengsel og spesielle typer av fangebehandling.

4.3 Forholdet mellom teori og empiri

Selv om disse undersøkelsene fikk konsekvenser både teoretisk og praktisk, er det likevel tankevekkende at vi i nordisk sammenheng ikke har fått nyere studier som ser nærmere på sammenhengen - eller den manglende sammenhengen - mellom teori og empiri. Teoriene lever sitt liv, fengslene lever sitt - temmelig upåvirket av hverandre.

Denne mangelen ble sædeles tydelig i diskusjonen om forholdet mellom straffeform og residiv mellom Ulla Bondeson og Eckhart Kühlhorn i Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskap i 1986/1987. Debatten var meget frisk. Kühlhorn støttet seg på nytolkninger av Børjesons resultater fra 1966, og Ulla Bondeson på nytolkninger av eget materiale fra 1974. Begge brukte i tillegg relativt nyere amerikanske undersøkelser til støtte for sitt syn. Men ingen av dem kunne vise til nyere, nordiske forskningsresultater. Denne diskusjonen avspeiler i høy grad behovet for å få kartlagt relasjonen mellom teoriene om straffens betydning og den fengselspraksis som faktisk eksisterer til daglig i de nordiske landene.

4.4 Behandlingstankens død - leve behandling!

Men at de ytre rammene for en virksomhet endres, betyr ikke nødvendigvis at virksomhetens indre liv endres av den grunn. For selv om fengselsteoretikerne med utgangspunkt i empiriske data forårsaket behandlingstankens død som begrunnelse for innesperring, har det aldri tidligere vært så mye behandling i fengslene som etter den tid. Men vel å merke behandling som sosialpedagogisk fenomen. Det var bare teoretikerne som ikke lenger trodde på behandling. Troen lever videre i beste velgående blant fengselsadministratorene og praktikerne.

Hedda Giertsen belyser denne problematikken i foredraget "Den humane straff - realitet eller myte?"³⁶ Her påpeker hun at individualprevensjonen nok er forlatt som begrunnelse for straff, men at troen på behandling beholdes som "grunnlag for straffens innhold og som grunnlag for tildeling av goder".

4.5 Fra behandling til rettferdighet

Den uro som Børjeson, Bødal, og Bondeson hadde gitt grunn til når det gjaldt fengselsstraffens mangel på rehabiliterende virkninger, var trolig sterkt medvirkende årsaker til at alle de fire skandinaviske landene nedsatte utvalg som skulle utrede spørsmålet om straff og komme med forslag til alternative straffformer. Disse betenkningene forelå rundt midten av 1970-tallet og hadde en rekke likhetstrekk. Men debatten som fulgte, avspeilte også hvordan de nordiske landene skilte lag i synet på hvilke konsekvenser som skulle trekkes. På den ene siden sto Sverige og Finland, på den andre siden Danmark og Norge.

På det årlige forskermøtet i 1978 i NSfK's regi, ble meldingene drøftet. Man fant temaet så viktig at det ble nedsatt en gruppe som skulle arbeide videre med problematikken, evt. med tanke på å utgi en

36 Giertsen, Hedda: Den humane straff - realitet eller myte. Upublisert manus 1994. Bearbeidet foredrag holdt på Kriminalpolitisk konferanse arrangert av Norsk fengselstjenestemannsforbund og Fellesorganisasjonen den 12.10.1994

antologi. Boka kom. Den het: "Straff och rättfärdighet - ny nordisk debatt".³⁷ Den inneholdt både presentasjon og analyse av de dokumentene som var presentert i de respektive land. Temaene varierte fra kriminalisering, via strafferettstnkning med drøftelse av nyklassisismen og andre ideologiske føringer til straffutmåling og humanitet, etikk og moral innen strafferettspleien.

Men i sentrum stod diskusjonene om nyklassisismen som et alternativ til tidligere tiders humaniseringsønsker nedfelt i behandlingssideologien. Boka ble et nytt, utfyllende dokument om grunnene for straff og mulige virkninger og bivirkninger av straffen, men sa ingen ting om selve straffens hovedarena: fengslet. Nils Christie sto sentralt også i disse diskusjonene. I tillegg til artikkelen i den nevnte boka, ytret han sitt syn ytterligere i en ny bok som han kalte "Pinens begrensning".³⁸ Her ser han på straffens ideologiske røtter og hvilke etiske dilemmaer de forskjellige utforminger av straff kan få.

Monica Näsberg, som stod for presentasjonen av de fire kriminalpolitiske skriftene, skrev i sin oppsummering av disse:

"Gemensamma huvudlinjer i de beskrivna nordiska kriminalpolitiska skriftena kan kort beskrivas på följande sätt: En kritik av de behandlingsorienterade påföljformerna, krav på rättvisa, rättssäkerhet og proportionalitet, strävanden efter ett minskat bruk av frihetsstraff och ett intresse för alternative reaktionsformer."

Det var stort sett byråkrater som laget betenkningene, og det var kriminologer som skrev boken om dem. Selv om hvert eneste moment i Näsbergs oppsummering har vært og er gjenstand for debatt, er det mye som tyder på at kriminologene og byråkratene var enige i de fleste reformkravene.

Men det betyr ikke at de var enige om hva som skulle til for at de ønskede reformene kunne bli til virkelighet. På tross av de velmente

37 Heckscher, Sten m.fl.: Straff och rättfärdighet - ny nordisk debatt. Norstedts 1980

38 Christie, Nils: Pinens begrensning. Universitetsforlaget, Oslo 1982

ønsker og vakre faneord om tilbud og rettigheter, har utviklingen etter syttitallets store utredninger ikke utelukkende gått i den retning Näsberg oppsummerte som ønskelig. Sett fra fangesynspunkt er det mye som tyder på at det har gått i motsatt retning med mindre rettssikkerhet for fangene på enkelte punkter, og mere bruk av fengsel - selv om vi har fått alternativer i tillegg.

4.6 Rettssikkerhetsdebatten

Diskusjonen om fangers rettigheter har stått sentralt i Norden siden slutten av 60-tallet da KRUM/KRIM/KROM ble etablert. Viktigheten av debatten har økt i samme takt som kontrollnivået i fengslene har økt. Debatten om rettssikkerhet for fangene er oppsummert og har foreløpig kulminert i og med Ståle Eskelands bok "Fangerett".³⁹ Eskeland tar utgangspunkt nettopp i de hornørordene som utredningene fra 70-tallet brukte og ønskene om å realisere dem. Både juridisk og sosiologisk dokumenterer han at det ikke har blitt nevneverdig bedre når det gjelder rettssikkerhet og rettferdighet for fanger i norske fengsler. Kanskje heller tvert om. Eskelands bok er et alvorlig varsku og et dirrende angrep på norsk selvgodhet når det gjelder fangebehandling. Men hans bok har dessverre ikke ført til nevneverdig endring av praksis - på tross av at det er innlysende for de fleste at den burde ha fått det.

Grunnene kan være mange. Han diskuterer dem selv. Det er snakk om en svak gruppes rettigheter. I tillegg en gruppe som i opinionens øyne har diskvalifisert seg selv i forhold til å ha rettigheter i det hele tatt. En annen er at veien fra faktisk forskning tilbake til fengselsamfunnet er meget lang. Så lenge nødvendige endringer ikke er lønnsomme og fører til besparelser, er de vanskelige å gjennomføre enten det er i fengsel eller i andre institusjoner. Manglende endringer tross ny viten, har kanskje også å gjøre med det Thomas Mathiesen kaller "Fengselsamfunnets konservatisme"⁴⁰. I festskriftet til KROM's 25-årsjubileum, "Murer og mennesker", sier han: "Vi må anta at det er materielle krefter

39 Eskeland, Ståle: Fangerett. Tano 1989

40 Mathiesen, Thomas: Fengselsamfunnets konservatisme. I Dalgaard, Odd Steffen, red.: Dømt til sikring. En KROM-bok. Pax forlag 1970

som driver denne utviklingen fram på tross av gode ønsker om det motsatte."

5. Temaer som har vært tatt opp

Siden "Fængsler og fanger" kom i 1969, har vi ikke fått flere helhetlige analyser av fengsler med utgangspunkt i ny empiri. Men mange enkelttemaer fra fengselsvirkeligheten har vært belyst. Jeg kommer ikke til å berøre dem alle, bare noen som har stått sentralt i debatten.

5.1 Den gode vilje og den gode fiende

Det er to faktorer som hver på sin måte har bidratt til at nordisk fengselsvesen materielt sett har blitt forbedret i løpet av de siste 30 år. Den ene var den gode vilje til humanisering som kom til uttrykk etter den annen verdenskrig. Den interne, gode vilje fikk ekstern støtte takket være økonomisk oppgang og sosialdemokratiens anstrengelser for å bringe velferdsstaten ut til alle - også til fengslede. Slagordene "skole for alle", "helse for alle" og "kultur for alle" førte til små, men faktiske endringer til det bedre i tilbudene til de innsatte. Det var frihetsberøvelsen som var straffen - vanlige borgerlige rettigheter skulle fangene så vidt mulig beholde. Dessuten var det nordisk enighet om at man så vidt mulig skulle søke å lindre skadelige virkninger av frihetsberøvelsen.

Den andre faktoren som førte til forbedringer, var paradoksalt nok "Den gode fiende"⁴¹, narkotika. Parallelt med den økonomiske oppgangen på 60- og 70-tallet, holdt narkotika sitt inntog både i samfunnet og i fengslene. Men den økonomiske oppgangen ble til nedgang. Sannsynligvis ville det derfor ha blitt med den gode vilje og de velmente ord når det gjaldt positive tiltak i fengslene - om det da ikke hadde vært for den gode fiende.

41 Christie, Nils og Bruun, Kettil: Den gode fiende. Narkotikapolitikk i Norden. Universitetsforlaget 1985

Humaniserende og konstruktive tiltak som med utgangspunkt i lover og regler burde vært gjennomført uansett, ble mot slutten av 70-tallet mulige å gjennomføre takket være midler til narkotikabekjempelse i fengslene. I alle de nordiske landene hadde man narkotikafrie fengsler som mål.

5.1.1 Det store dilemma

Overskriften er Kåre Bødals. Den er tittelen på en rapport han skrev i 1989.⁴² Med den treffer han spikeren på hodet når det gjelder å beskrive fengselsvesenets vanskeligheter med å komme til rette med illegal bruk av rusmidler i fengsel. Når temaet er narkotika i fengsel, dreier det seg langtfra bare om stoff i form av faktisk forekommende tobakk, piller, pulver og sprøyter, men om narkotika som fenomen, nesten som idé.

Kampen mot narkotika har vært ført ved hjelp av to hovedstrategier: Dels direkte kontroll, dels støtte- og behandlingstiltak. Dette har hatt paradoksale konsekvenser. Det ene er at behandlingsoptimismen som egentlig var erklært død, i all stillhet lever sitt liv i nordiske fengsler. Samtidig har den samme kampen ført til mer bruk av fengsel i Norden og til økt kontroll både utenfor og i fengslene. Fenomenet narkotika har på denne måten hatt avgjørende betydning for utviklingen innen fengselsvesenet de siste 30 år. Desto merkeligere at det omtrent ikke finnes arbeidere som har forsøkt å kartlegge fengslenes indre dynamikk i dette lys.

Først og fremst har strafferammene for narkotikalovbrudd økt. Aller mest i Norge, hvor maksimumsstraff for innførsel av narkotika etappevis økte til lovens maksimum 21 år i løpet av noen få år på begynnelsen av 80-tallet.⁴³ Dette har ført til en vesentlig økning i "produksjonen av fengselsdøgn". Selv om strafferammene i de andre nordiske landene ikke er fullt så vide, har antallet narkotikaselsgere med

42 Bødal, Kåre: Det store dilemma. Justisdepartementet 1989

43 Se om dette i Kåre Bødal og Inger Marie Fridhov i "Straff som forfjent?" Narkoselgere dømt etter § 162 til mer enn 3 års fengsel i perioden 1980-1988. Justisdepartementet 1989

lange dommer vært én av flere årsaker til at fangetallet i de nordiske landene har økt.⁴⁴

Men narkotika som fenomen har i enda høyere grad påvirket grad og mengde av kontroll *inne* i fengslene, noe som har berørt både innsatte og ansatte. Kontraktavdelinger hvor inngangsbilletten var urinprøver, ble opprettet i hele Skandinavia. Ubehaget for fangene ved den økte kontrollen, har trolig også økt deres behov for rus i fengslet. Samtidig har de ansattes kontrolloppgaver økt både i omfang og ubehag. Kåre Bødal påpekte at kontrollen på enkelte punkter var for svak. På den annen side kunne for rigid kontroll lett føre til økt behov for stoff. Hans konklusjon var at fengselsvesenet til stadighet måtte ta en del "kalkulerte risiki".

Kåre Bødal har også skrevet flere bøker om narkotikabrukere og selgere.⁴⁵ Hans studier har fått ham til å konkludere med at de "store" selgerne som får lange straffer for salg, også i de aller fleste tilfellene selv er brukere og at de bare i få tilfeller skiller seg ut fra andre fanger når det gjelder sosial bakgrunn og kriminell karriére. Det forhindrer ikke at det nok finnes noen som skiller seg ut med høyere utdanning og mer solid sosial bakgrunn enn flertallet. I fengslet skiller de seg ofte ut ved at de blir holdt uforholdmessig lenge og strengt. Et markant trekk når det gjelder langtidsdømte narkotikaselsgere, er at nesten 50% av dem er utlendinger.

5.1.2 Hvor mye stoff finnes egentlig?

Hoveddelen av den forskning som har vært foretatt i forbindelse med narkotika i fengsel, har i hovedsak vært foretatt av fengselsmyndighetene selv, og har i første rekke dreid seg om å kartlegge mengden av

44 Kanskje bortsett fra i Finland hvor narkotikaproblemet ikke er så stort som i resten av Skandinavia og hvor fengselsmyndighetene har arbeidet aktivt for å få fangetallene ned.

45 Bødal, Kåre: "350 narkoselgere", Universitetsforlaget 1982. "Straff som forfjent", Justisdepartementet 1990 og "Hvordan gikk det med narkotikaselsgerne?", Justisdepartementet 1993

stoff i fengsel. Det har av metodiske grunner vært et meget vanskelig prosjekt. Kontroll ved hjelp av urinprøver, narkohunder, uanmeldte razziaer og spesialtoiletter, har ført til små funn av stoff - noe som ikke behøver bety at det er lite stoff. Spørreundersøkelser blant innsatte og ansatte er en annen kartleggingsmetode som har gitt svært sprikende resultater. Svarene er avhengige av hvilken interesse respondentene har av stoff. Liv Finstad (1986) mener at det ikke er mulig å komme lenger enn til å kartlegge oppfatningene om hvor mye stoff det er i fengslet.

Berit Vegheim som har studert forholdene på Bredtveit kvinnefengsel (1994), mener at innsatte som er daglige brukere av stoff, som oftest vil svare at det er lite stoff inne, mens fanger som ikke er faste brukere av stoff, vanligvis svarer at det er mye stoff. Men uansett faktisk mengde: Fangene er opptatt av det og snakker om det - selv om mange av dem ifølge Vegheim egentlig skyr den slags prat. Tross motvilje er altså narkotika sterkt nærværende i form av samtaleemne i en eller annen form.

Å unngå å gi narkotika som fenomen en sentral plass i fengsels-hverdagen, er vanskelig fordi store deler av livet i fengslet - både for fanger og ansatte - er regulert rundt narkotika og narkotikakontroll. Urinprøver er blitt inngangsbilletten til de fleste goder - og truende onder. Det kan gjelde alt fra økt permisjonskvote til bedret adgang til undervisning- og løslatelsesopplegg. Og motsatt negativt: Fra permisjonskarantene og besøksnekt til isolasjon og utelukkelse fra fellesskap. Fangene kan ved sin oppførsel erverve eller miste de fleste goder.

Takket være narkotikakontrollen er vi derfor tilbake til tankegangen fra det forrige århundre da "Det progressive system" var løsningen. Likheten med dagens differensierte fangebehandling er slående. Så er det da også det samme menneskesyn og den samme kriminalpedagogiske tankegangen som ligger i bunnen. Hedda Giertsen (1994) stiller spørsmålsteget både ved effekten av kontrolltiltakene i forhold til målsettingen: narkotikafritt fengsel, og til det etisk betenkelige ved dem.

I lys av det økte kontrollvolum både utenfor og i fengsel, gir det god mening at rettsoskologen Thomas Mathiesen vedvarende gjennom mer enn tyve år, har stilt spørsmålet: Kan fengsel forsvareres?

5.2 Kan fengsel forsvareres?

5.2.1 Nei, fengsel kan ikke forsvareres

I 1972 kom en antologi⁴⁶ ved dette navn med bidrag av flere. Men tittelen var Thomas Mathiesens. Den brukte han om igjen i 1987 på et helt annet og større verk om fengselsvesents historie og skiftende begrunnelser.⁴⁷ Han går i boka systematisk igjennom begrunnelse for begrunnelse for bruk av fengsel og argumenterer med tanke på om fengsel på de skiftende, påståtte grunnlag kan forsvareres. Hans svar er i alle tilfeller nei - bortsett fra bruk av fengsel i forhold til noen få, syke og farlige fanger. Selv om hans argumentasjon er vel dokumentert og tankegangen klar, ble boka kritisert fra mange hold - dog mer fra politisk enn faglig. Uansett tyngden i selve oppbyggingen av argumentasjonen, var konklusjonen som gikk ut på at fengselsvesenet i alt vesentlig gradvis burde og kunne avskaffes innen år 2010, ikke til å svekke verken for almenheten eller for politikerne. Men til tross for argumentenes tyngde - fant de fleste likevel konklusjonen helt urealistisk. Bruken av fengsel har siden boka kom ut, økt i hele Norden, så foreløpig virker det som om skeptikerne har fått rett.

I nedbyggingsperspektiv er likevel Finland et lyspunkt. Der har overdirektør K.J. Lång i særlig grad bekymret seg for spørsmålene omkring bruken av fengsel. Han var foregangsmann når det gjaldt å redusere bruken av fengsel i Finland. Fra et daglig middel tall av fanger på omkring 6800 på 60-tallet og utover, lå i 1989 tallet på ca. 4000. Tross denne store nedgangen, stiller likevel K.J. Lång spørsmålet: "Opplever fängelsestraffet en rennäsans?"⁴⁸ I en artikkel med denne overskriften, hevder han at antall fanger i et land har svært lite med kriminalitets-

46 Syse, Aslak, red.: Kan fengsel forsvareres? Pax forlag . Oslo 1972

47 Mathiesen, Thomas: Kan fengsel forsvareres? Pax forlag 1987

48 Lång, K.J.: Opplever fängelsestraffet en rennäsans? Artikkel i NTFK, nr. 2 .1989

volumet å gjøre. Han fortsetter: "Däremot är bruk av fängelse beroende av samhällets allmänna trygghetssituation och av den politiska jämvikten i ett land." Slik sett er han helt på linje med Thomas Mathiesen.

5.2.2 Jo, fengsel kan forsvares - og forbedres

Andre fengselsadministratorer er trolig verken uberørt av eller likegyldige til, de kritiske spørsmål som stilles. Tvert om er det mye som tyder på at de kritiske spørsmålene har pirret reformiveren. Derfor har det offisielle svaret hittil alltid vært: ja, fengsel kan forsvares - og forbedres.

Det mest ruvende, nordiske eksempel på materialisering av dette svaret, finnes i Danmark. Utviklingen av fengselsystemet der viser at fengsel i sin tradisjonelle, lukkede form har betydning og "ubehag i kulturen" både for politikere og tenkende fengselsadministratorer. I det lys kan vi se et av de mest helhjertede forsøk på å gjøre noe helt annet - men stadig uten å forlate fengslet helt: opprettelsen av Statsfængslet i Ringe på Fyn. Det ble offisielt åpnet i 1975 og var en nyskapning både i Norden og i Europa. På kort sikt førte Ringefængslet til store debatter og også til enkelte forskningsrapporter. Temaer som ble tatt opp, var blant annet organisasjon og ledelse, tjenestemannsrollen, kvinner i fengsel og menneskesyn.

Opprettelsen av fengslet i Ringe førte blant annet til at søkelyset ble rettet mot spørsmålene om organisasjon og ledelse av fengslene. Dette var et område som til den dag i alt vesentlig hadde unngått forskernes skarpe blikk. Nå, tyve år senere, står organisasjonsutvikling på dagsordenen i alle de Nordiske landene - på godt og vondt. Men det skyldes andre forhold enn da spørsmålet første gang ble tatt opp i forbindelse med Ringe. Den gang ønsket man å studere selve organiseringen, kommandolinjene, strukturene - ikke først og fremst for å effektivisere produksjonen av fengselsdøgn og øke lønnsomheten, men for å skape et bedre fengsel. Dette siste ble riktignok trukket sterkt i tvil av enkelte forskere, men ble likevel stående som en offisiell begrunnelse.

I dag er effektiviserings- og lønnsomhetsbetraktninger klart uttalte mål i forbindelse med endringsforsøk i fengsel.

Da Ringe hadde vært i drift i et par år, fikk Kriminalforsorgen foretatt en analyse av anstalten. Fire sosiologer foretok undersøkelsen som ble utgitt i 1980 av Administrationsdepartementet. Den het "Ledelse og menneskeværd".⁴⁹ Det ble reist til dels skarp kritikk mot undersøkelsen både underveis og da den var ferdig. Ifølge sosiologene selv, var et hovedspørsmål til dem: "Hvis interesser tjener dere?" De spurte seg selv om det samme, og svarte at de ikke gikk myndighetenes ærend, men sto fritt i sine vurderinger selv om rapporten var et bestillingsverk.

Av rapporten går det fram at det mest originale ved Ringe lå i det organisatoriske. Fængslet var bygget på følgende hovedprinsipper:

- Personalet benyttes til skiftende oppgaver i skiftende kombinasjoner
- Personalet får ta i bruk sine menneskelige og faglige kvalifikasjoner
- Organisasjonsformen er reelt desentralisert
- Ledelsesformen fremmer selvstendighet og ansvarlighet

Rapporten hadde fire interessante konklusjoner:

1. Fængslet er "en succès". Man fikk til nesten alt man hadde satt seg fore.
2. Fængslet er som organisasjon betraktet, særdeles effektivt og fleksibelt.
3. Løslatte Ringe-fanger har samme residivhyppighet som andre fanger.
4. Det som kan true dette velfungerende fengsel, er manglende støtte fra det øvrige kriminalforsorgssystem.

Ikke kan det undre noen at kritikken kom. Men sett sett gjennom reformatorenes øye, var fængslet meget vellykket. Sett i bedriftsutviklingsperspektiv kunne det tjene som et paradeeksempel. Ingenting er bedre enn å nå sine mål. Det gir troverdighet. Sett fra fangenes

⁴⁹ Holstein, Bjørn Evald, red.: Ledelse og menneskeværd. Beskrivelse og vurdering av forsøgsvirksomheten ved Statsfængslet i Ringe. 1975-1979. Administrationsdepartementet 1980

synspunkt var det også et framskritt: De fikk større frihet til å påvirke sin egen hverdag og sitt eget liv enn i andre lukkede fengsler. Og de ansatte fikk mer variert og meningsfullt arbeid. Sett i dette perspektiv var det bare ett skår i gleden: Residivprosenten for løslatte Ringefanger var omtrent den samme som for fanger løslatt fra andre fengsler. Når så galt var, var det likevel en trøst at man hadde greid å dempe skadelige virkninger av frihetsberøvelsen. Det var ett av de oppsatte hovedmål.

Men sett i et mer kritisk perspektiv: Å hevde at et fengsel er "En success", er samtidig et belegg for samfunnets nederlag: Jo større success, desto klarere manifestasjon av at vi som samfunn ikke makter å finne på noe bedre.

Danmark har siden åpningen av Statsfængslet i Ringe, vært foregangslandet i Norden når det gjelder fengselsreformer. Med basis i Ringemodellen, har Danmark litt etter litt gjennomført den såkalte AUF-reformen i alle danske fengsler, fra 1993 også i arresthusene. AUF står for arbeid, undervisning og fritid. Et hovedpoeng er å ansvarliggjøre både ansatte og innsatte gjennom en flat og desentralisert anstaltsstruktur. Alle skarpe skiller mellom vakt- og annet personale er visket ut, idet alle ansatte skal gjøre litt av hvert. Og innsatte skal selv ha ansvar for hverdagens gjøremål. Denne omorganiseringen har trolig brakt reformbevegelsen til yttergrensen av hva som er mulig innenfor et lukket system. Neste skritt må være enten helt å forlate frihetsberøvelse som straffemetode, eller også rendyrke den som straff og fjerne alle elementer av påvirkning, oppdragelse, behandling både av den straffede selv og av allmenheten.

Det ville være å håpe at uavhengige forskere tar initiativet til å gå inn og analysere denne krevende omleggingen av dansk fengselsvesen. Både omfang og innhold indikerer et større uavhengig forskningsprosjekt. Kanskje en oppgave for et uavhengig nordisk forskerteam?

5.2.3 Importmodellen

Nils Christie har, som i så mange andre aspekter ved fengselsvesenet, også engasjert seg i organisasjonsspørsmålene. I artikkelen "Modeller for fengselsorganisasjon"⁵⁰ diskuterer han selvforsyningsmodellen kontra importmodellen. Selvforsyningsmodellen hadde vært enerådende i Norden siden cellefengslene ble etablert. Det er den totale, lukkede institusjonsmodell. Importmodellen innebærer en vesentlig åpning av fengslene mot samfunnet for øvrig. Christie har ingen skråsikre meninger, sier han, om hvilke modell som måtte være best i våre nordiske samfunn. Men til slutt skriver han likevel: "Organisasjonsformer som i størst mulig utstrekning bidrar til å åpne systemet og menneskene, må derfor gis preferanse."

Christies syn på organiseringen fikk store konsekvenser. Det ga støtte til at norsk fengselsvesen i løpet av 70- og 80-tallet faktisk la om til importmodellen. Ordinære skolemyndigheter overtok ansvaret for undervisningen i fengslene. Senere har Helsemyndighetene overtatt ansvaret for helsesektoren og kulturmyndighetene for visse deler av kulturtilbudet. For kirkelige tilbud vil kirkelige myndigheter sannsynligvis overta ansvaret i løpet av kort tid. Selvforsyningsmodellen som rådde grunnen i norsk fengselsvesen i over hundre år, er dermed avskaffet - forhåpentligvis for godt. Om ikke fullt så konsekvent, har også de andre nordiske landene fulgt etter i denne utviklingen.

Mer enn noen annen reform har importmodellen bidratt til at fengslene ble mer åpne for innsyn. Det som kan undre er at alle de yrkesgruppene som har sitt daglige arbeid i fengslet, men som likevel ikke er formelt ansatt der, ikke har hatt mer å fortelle omverdenen. Ikke om de innsatte - for der gjelder taushetsplikten - men om forholdene for øvrig innenfor muren. Spørsmålet er om ikke også de - uten å være ansatt av fengselsvesenet - fort har glidd inn, glemt sine røtter ute og blitt en del av systemet. Også dette er et felt som venter på forskerens skarpe blikk.

⁵⁰ Christie, Nils: Modeller for Fengselsorganisasjonen. I: I stedet for fengsel. Pax forlag, Oslo 1970

Christie næret i artikkelen en viss bekymring for om de respektive myndigheter ville ta alvorlig nok på ansvaret for fangene i fengsel. Det har vist seg at den bekymringen ikke har vært ugrunnet. Ikke når det gjelder personalet som personer - for de har ofte kjempet for fangenes rettigheter - men de bevilgende myndigheter. Forutsetningen for at importmodellen skal kunne fungere slik at fangene får et bedre tilbud på de respektive importsektorene, er at det finnes sterke, sentrale pådrivere innen fengselsvesenet som verken lar skole-, helse- eller kulturmyndigheter få løpe fra sitt ansvar.

5.2.4 Resultatorientering

Tar vi et overblikk over store og små verker innen fengselsforskningen, er det nokså iøynefallende hvor resultatorientert i vid forstand denne forskningen har vært - også den som ikke har vært initiert av fengselsmyndighetene. Det vil si - den har forsøkt å måle effekten av fengslene som helhet og effekten av forskjellige tiltak innen fengselsvesenet. Men om mye av denne forskningen ikke var ment å være nytteforskning, så har den iherdig blitt brukt i debatten for og mot bruk av fengsel og for og mot forskjellige tiltak i fengsel. I effektundersøkelsene fra rundt 1970, var økonomiske aspekter ved effektmålingene lite fremtredende. Det er de ikke lenger.

Statskontoret i Sverige har bl.a. som sin oppgave å vurdere hvorvidt resultatene står i forhold til investeringene i den offentlige virksomheten. Dette kontoretpresenterte i 1992 en effektstudie av behandlingsopplegget for narkotikamisbrukere på Österåker.⁵¹ Målet var å finne ut om de som satt der kom bedre ut når det gjaldt senere narkotikamisbruk og residiv, enn fanger som ikke fikk dette spesielle programmet. Rapporten konkluderte - med krav på statistisk signifikans - at Österåkerfangene kom bedre ut enn kontrollgruppa, selv om forskjellene var små og metodeproblemene store.

51. Statskontoret: Effekter av kriminalvård. - En utvärdering av narkotikaprojektet på Österåker. Rapport 1992:27

For viktigere enn resultatet, var at undersøkelsen tydeliggjorde hvilke store metodiske problemer som oppstår når en forsøker å måle kvalitative størrelser med kvantitative metoder. Den tydeliggjorde også hvordan individualprevensjonen, som offisielt er forlatt som begrunnelse for straff, fremdeles lever sitt liv. Hvorfor skulle man ellers bruke residiv som målestokk for hvorvidt investeringene i fengselsvesenet kaster nok av seg eller ei? Det er videre et stort spørsmål om residiv og narkotikamisbruk virkelig er de eneste mulige faktorene økonomisk lønnsomhet kan måles i forhold til. Om de i det hele tatt kan og bør måles på linje med annen vareproduksjon, er også et vesentlig spørsmål som er reist.

5.3 Fengselsansatte - også verd en rapport

Det permanente ønsket om humanisering hadde ført nye yrkesgrupper og spesialpersonell inn i nordiske fengsler, først og fremst lærere, sosialarbeidere og fritidsledere. Det førte i sin tur til at vokterne mistet noen av sine sosiale oppgaver og ble enda mer voktere eller "nøkleraslere". En av idéene bak Ringe var at den utviklingen skulle snues. Dette var i seg selv en avspeiling av fellesnordiske tanker og bekymringer omkring tjenestemannsrollen. De hadde vært levende i mange år.

Mens seksstatallet var tiåret da fangen fikk en stemme og et ansikt, ble syttitallet et tiår hvor søkelyset også ble rettet mot fengselstjenestemannen igjen - Christie hadde jo allerede gjort det på begynnelsen av 50-tallet. Fangevokterne - nå offisielt kalt fengselstjenestemenn eller fengselsbetjenter - var kanskje enda mer "i fengsel" enn fangene. At den bindingen var og er så sterk som den er, har flere grunner. For det første går veien fram til jobb som fengselsbetjent via en etatsutdanning som finansieres av justismyndighetene.

For det andre gir utdannelsen ingen kompetanse som ledd i noen annen utdanning. Den kan ikke bygges videre på. Det er vanskelig å få andre typer jobber fordi kompetansen er så snever. Bare for få år siden var derfor sikkerhetspersonalet i fengslene ganske "låst". Hva denne

bindingen har hatt og har å si for status, yrkesutøvelse og for kommunikasjonen mellom fanger, voktere og samfunn, vet vi lite eller ingenting om. Ingen har på nordisk basis utforsket denne siden av saken.

Men det kom noen undersøkelser om fengselsfjernetemenn på 1970-tallet. Både i Danmark (Eggert Petersen m.fl. 1972), i Sverige (Krantz 1978) og i Finland (Kalimo, Senne 1978), kom det bidrag til belysning av fengselsfjernetemennenes situasjon. Etter at Ringefengslet hadde vært i drift noen år, kom også undersøkelser om hvordan fjernetemennene hadde opplevd omleggingen der. Svane & Christiansen (1979) og Andersen m. fl. (1975). Fjernetemennene kom også klart til orde i rapporten "Ledelse og Menneskeværd"⁵² redigert av Bjørn Ewald Holstein. Norge var sist ute. Kåre Bødal kalte kort og godt sin undersøkelse "Fengselsfjernetemenn har ordet"⁵³.

Alle disse undersøkelsene gikk på trivsel og arbeidshelse, men også på meninger om straff og egen yrkesrolle. De redegjorde for fjernetemennenes opplevelser av seg selv og sin tjeneste i lys av fengslenes påståtte mål. Det som manglet er det store overgripende perspektivet: Analyser av fjernetemennens og andre ansattes rolle som del av en helhet, som ledd i en intern interaksjon, som medberere av et system. Dette aspektet tok Sturla Falck (1989) opp som en del av rapporten "I gråsonen" fra en særavdeling på Ila landsfengsel og sikringsanstalt i Norge. Men noen helhetlig systematisering og analyse f.eks. av den typen Nils Christie gjorde i forbindelse med vokterne i serberleirene, finnes ikke.

I Norge ble det etter dansk inspirasjon på begynnelsen av 1990-tallet gjennomført et "fjernetemennsrolleprosjekt" hvor hensikten var å gi vokterpersonalet en mer allsidig og meningsfull jobb. Men det norske prosjektet fulgte ikke opp alle ledd i den danske reformen. Endringene skulle bare gjelde bevakningspersonalet, og fikk ikke gjennomgripende organisatoriske konsekvenser som i Danmark hvor man har forlatt den

52 Holstein, Bjørn Ewald, red.: Ledelse og Menneskeværd.

Administrasjonsdepartementet, København 1980

53 Bødal, Kåre: Fengselsfjernetemenn har ordet. Justisdepartementet, Oslo 1979

rene vokterrollen. Ikke desto mindre konkluderte Yngve Hammerlin som evaluerte prosjektet, med at fjernetemennene selv mente at de hadde fått en bedre og mer meningsfull jobb.⁵⁴

Men det store spørsmål ved denne som ved alle andre reformforsøk, viste seg å strande på spørsmålet om turnus. Om dette uttalte Hammerlin da han presenterte rapporten at "Turnusspørsmålet er som en udetonert bombe". Det er trolig dekkende ikke bare for norske forhold, men også for øvrige skandinaviske. Spørsmålet er om turnusen skal legges med hovedhensyn til fangebehandlingen, eller med utgangspunkt i hva som er mest praktisk for fjernetemennene.

5.3.1 Kvinnelige fangevoktere og direktører

Siden disse undersøkelsene kom på syttitallet, har det vært få budbringere fra fjernetemannshold. Det er i denne perioden kvinnene fra å være fullstendig ikke-eksistente som fengselsbetjenter i mannsfengsler, har blitt en vesentlig del av fjernetemannsstaben - både kvalitativt og kvantitativt. Hva dette har betydning for fengslenes indre liv på alle nivå, har vi heller ingen systematisert kunnskap om - verken som helhet eller fra det enkelte land. Men at det her ligger en vesentlig og meget interessant bit fengselshistorie og venter på å bli løftet fram, er ganske sikkert.

En annen gruppe som har vært helt fraværende som objekt for fengsels-sosiologiske studier, har vært fengselsdirektørene og øvrig administrativ ledelse. I den grad nordiske fengsler har vært studert innenfra, har intonasjonen i første rekke vært å gi fangene en stemme. Dernest har betjentene fått komme til orde. Og reglene og regimene. Og resultatene eller mangel på resultater. Men det som har vært skrevet om direktørene, annet overordnet administrativt personale og den sentrale fengselsledelse på direktorats- eller departementsplan, er nesten ikke-eksisterende. Som om reglene skapte seg selv. Som om fengslene var

54 Hammerlin, Yngve: Fjernetemennsrolleprosjektet. Samlerapport.

Justisdepartementet/KRUS 1993

livbåter på havet med mannskap og passasjerer, men uten reder, kaptein, maskinist og kokk.

5.4 Kvinner i fengsel

I kjølvannet av Ringe ble spørsmålet om kvinner i fengsel også et aktuelt forskningstema. For der ble kvinner for første gang på nordisk basis integrert med mannlige fanger. Det vil si at kvinner og menn ble plassert på samme avdeling, og fikk de samme skole- arbeids- og fritidstilbud. Reaksjonene uteble ikke. Dels i form av moralsk indignasjon, dels i form av seriøs, faglig kritikk av opplegget. Men det var ikke bare kjønnsintegrasjonen i og for seg som ble tatt opp.

Mest tungtveiende var kritikken fra Ida Koch. Den ble blant annet ble presentert i boka "Kvinnens skyld".⁵⁵ Med utgangspunkt i kjønnsintegreringen på Ringe, reiser hun det meget viktige spørsmålet om hvorvidt "samme tilbud" til kvinner og menn i samme fengsel, virkelig har den samme verdi for kvinnene som for mennene. Hennes svar var nei, og i dette lys mente hun at det både fant sted en aktiv og en passiv diskriminering av kvinnene. Mennene kunne velge om de ville sone sammen med kvinner. Kvinnene hadde intet valg. Det var Ringe som var den lukkede langtidsanstalten for kvinner. Koch kritiserer at kvinnene brukes for å fylle menns behov og "myke opp" miljøet i anstalten. Hun påpeker sterkt at det ikke er kjønnsintegrasjonen i og for seg hun vil til livs, men kun enkelte av grunnene for og praktiseringen av den på Ringe. Skal det være integrasjon må det være på kvinnenes premisser like mye som på menns. Det var det etter hennes mening ikke på Ringe.

Også før søkelyset for alvor ble rettet mot kvinners soningsforhold etter at Ringe var åpnet, hadde spørsmålet om kvinner i fengsel vært studert. Så tidlig som i 1971 skrev Gösta Fridlund om Kvinner i Fængelse.⁵⁶ Ulla

⁵⁵ Koch, Ida: Kvinner i fængsel. I Høigård C. og Snare, A.: Kvinnens skyld, Pax, Oslo 1983

⁵⁶ Fridlund, Gösta: Kvinner i fængelse. Prisma debatt. Stockholm 1971. Ulla Bondeson hadde kvinne-materiale i Fången i fångsamhället (1974)

Bondeson hadde kvinnemateriale i Fången i fångsamhället (1974), og B. Wilhelmson skrev om samme tema i 1974.⁵⁷

Et par år etterat den nevnte boka "Kvinnens skyld" kom i 1983, fulgte Sverige opp med en doktoravhandling om kvinner i fengsel. Det var F. Lundström-Roche som i 1985 presenterte en meget talende sammenlignende studie av kvinners soningsforhold i Sverige og i Irland.⁵⁸ I 1994, presenterte Berit Vegheim en intervjuundersøkelse fra Bredtveit fengsel og sikringsanstalt i Oslo.⁵⁹ Vegheim hadde et tilskikket dobbelt perspektiv i sin tilnærming: et nedenfraperspektiv og et feministisk perspektiv - noe som i mange henseender er sammenfallende. Hun avslutter sin bok med å foreslå at fengsel avskaffes helt som straffeform for kvinner.

Men fengselsmyndighetene deler ikke dette synet. De ønsker å beholde systemet, men forbedre og forandre. Derfor uttreder de. I Norge ble det nedsatt et kvinnesoningsutvalg som leverte sin rapport i 1989.⁶⁰ Dette var en meget omfattende rapport som først og fremst ga en beskrivelse av kvinners soningsforhold ikke bare i Norge, men også i Sverige, Danmark og delvis Finland. Rapporten var først og fremst deskriptiv, men den reiste også en rekke sentrale spørsmål. Blant annet det samme som var reist i forbindelse med Ringe om hvorvidt samme tilbud til kvinner og menn i realiteten representerte like verdifulle tilbud sett fra kvinnenes synspunkt. Det reiste også med full tyngde spørsmålet om kvinnelige fangers spesielle problemer med atskillelse fra barna, og om helse-, skole- og arbeidstilbudet. Kvinnesoningsutvalgets konklusjon var at kvinnelige norske fanger på mange punkter slett ikke har like gode tilbud som mannlige fanger.

I tillegg til ren forskning, finnes det en god del skjønnlitteratur om kvinner i fengsel. Forholdsvis mer enn om mannlige fanger. Dels har

⁵⁷ Wilhelmson, B. Kvinner i fængsel, Reitzel, København 1974

⁵⁸ Lundström-Roche, F.: Women in Prison. Ideals and Reals. Doktor avhandling. Sociologiska institutionen. Stockholm 1985

⁵⁹ Vegheim, Berit: Det uforutsigbare systemet og det sårbare fellesskapet. Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo 1994

⁶⁰ Kvinnesoningsutvalget: Kvinnens soningsforhold, Justisdepartementet 1989

dette vært bekjennelseslitteratur. Perspektivet har vært hvordan kvinnelige fanger har opplevd sitt eget opphold i fengslet, seg selv, medfanger, voktere og selve systemet. Enten ført i pennen av fangen selv eller av en journalist. Dels har det vært skjønmlitteratur i form av romaner med fengsel som tema. Alle disse bøkene er direkte og indirekte et belegg for hvor viktig det er for fangen å ha tilgang på papir og blyant - i dagens form, en PC. En sentral klassisk straff i straffen er nettopp å frata fangen dette gode. Det skrevne ord formidlet over muren har kanskje til alle tider vært enhver fanges sterkeste våpen. At kvinnenes andel av denne litteraturen i nordisk sammenheng er rikholdig, er et interessant fenomen.⁶¹

Kvantitativt er ikke faglitteraturen om kvinner i fengsel ruvende. Ikke desto mindre har de arbeidene som har sett dagens lys, til gjengjeld vært viktige - ikke bare fordi de kaster lys over kvinners spesielle situasjon, men fordi de også har kastet lys over fengselvirkeligheten generelt.

5.5 Opplæring i fengsel

5.5.1 Sosialpedagogikken

Så lenge frihetsberøvelse som straff har eksistert, har troen på opplæring holdt seg levende - om enn med noe forskjellige begrunnelser og syn på hva fangene burde lære. Undervisning har vært tenkt og praktisert på to måter. For det første i snever forstand som skole og fagplanpedagogikk. Det har da i de senere år for det meste dreid seg om grunn- og videregående skoleundervisning. I tillegg har langtidsfanger fått anledning til å drive universitetsstudier.

Men i løpet av de siste 25 år har vektleggingen av det sosialpedagogiske aspektet ved et fengselsopphold vært økende. Opplegg for stoffmisbrukere i fengsel er én av grunnene til at sosialpedagogiske tiltak er

⁶¹ Se mer om dette i Kvinder i fængsel av Ida Koch. I Kvinners skyld, Pax 1983

veklagt. I denne sammenheng har idéer i stor grad vært hentet fra USA og utprøvd omtrent samtidig i hele Skandinavia.

Men sosialpedagogiske tiltak har også blitt iverksatt i hele Norden inspirert av Ringemodellen med sin vektlegging av normalisering og ansvarliggjøring. Normaliseringsidealet i den betydning at alt skulle være så likt livet utenfor fengslet, som mulig. Det vil si at hele fengselsoppholdet sees i opplæringsperspektiv: Regelverk, organisering, dagsorden, permisjoner, arbeid, skole og fritidstilbud får mening innen denne rammen. Det var et slikt totaltilbud fengselsstraffens innhold på Ringe skulle representere. Alt i fengslet skulle være så nær opp til virkeligheten utenfor murene som mulig. Derfor fjernet man sentral-kjøkken og sentralvaskeri. Fangene skulle selv planlegge, handle, lage sin mat og vaske sine klær, slik vanlige folk bruker mye av sin fritid til. Også kjønnsintegrasjonen kan sees i dette opplæringsperspektivet. Fangene skulle også lære å omgås det annet kjønn.⁶²

Hvorvidt det "vanlige folk" gjør utenfor murene er normalt for fengselsklientellet når de ikke sitter inne, har i ubetydelig grad vært problematisert - på tross av at alle de nordiske landene har arbeidet med normalisering som ett mål for virksomheten.

Hvorvidt det er etisk holdbart å påføre fangene en slik "totalpedagogisk" soning, er også verd en faglig dabatt. Den ble reist med tyngde i NTFK⁶³ av dansken Hans Engbo i 1991. Han skriver at fengslet har to hovedoppgaver: Kontroll og service. Alt som ikke er kontroll skal være service. Det gjelder kost og losji, helse, skole, kirke og sosiale goder. Det er fangenes demokratiske rett og det er fengslets etiske plikt å sørge for at fangene får dem. Ikke som et ledd i forsøk på å rehabilitere eller for å nå fengslets mål, men for fangens egen skyld, som en selvstendig verdi. I dette spørsmålet er fengselsdirektør Engbo på linje med fengselskritikere og fangeforkjempere, men på kollisjonskurs

⁶² Kilde: Holstein, Bjørn Ewald, red.: Ledelse og menneskeverd, Administrasjonsdepartementet, København 1980

⁶³ Engbo, Hans Jørgen: Demokratiske og etiske utfordringer til fængslenes magtudøvelse. I NTFK nr. 3. 1991

med sine egne fengselskolleger som nok har kjempet for fangenes rettigheter, men med rehabilitering som drivkraft.

5.5.2 Kompetansgivende undervisning

Sosialpedagogisk opplæring er ikke et gode fanger som enkeltmennesker etter loven har krav på. Det er et virkemiddel fengselsmyndighetene i Skandinavia har sett som sin plikt å ta i bruk for å dempe skadelige virkninger av straffen og for å forberede fangene til livet etter løslatelsen. Kompetansgivende undervisning på linje med den som gis i samfunnet ute, er derimot i dag anerkjent som en borgerrett fanger i Norden har, også mens de sitter inne. Men det har ikke alltid vært slik.

Det er mange, både fengselsfolk og andre som har kjempet for at det skulle bli slik - blant annet KRIM/KRUM/KROM. Gerdt Henrik Vedeler 64 tok i en artikkel til orde for at det var på høye tid å komme over fra en veldedighetstankegang til en rettighetstankegang. Men selv om undervisning i fengsel nå er en anerkjent rettighet, er ikke det noen garanti for at den enkelte innsatte får det undervisningstilbudet som han ønsker og har behov for.

Når det gjelder innsatsen for bedret skoletilbud fra fengselsadministratorens side, henger dette klart sammen med det rasjonalistiske menneskesynet som hele isolasjonsfengslet er bygget på. Bare mennesket får den rette kunnskap, vil det også handle godt. Troen på pedagogikkens muligheter med hensyn til å endre fangene til det bedre har vært like sterk mot siste halvdel av det 20. århundre som troen på bot og bønn var det på slutten av det nittende.

Denne meget optimistiske tilnærmingen har ikke minst preget det danske arbeidet med å forbedre undervisnings- og opplæringstilbudet. I 1973 begynte arbeidet med den såkalte Skadhaugplanen som med

64 Vedeler, Gert Henrik: Frihetsstraffens innhold - betraktninger om fangers rettigheter og fengslets forpliktelser. I Mathiesen, Thomas og Heli Arne: Murer og mennesker, en KROM-bok. Pax 1993

utgangspunkt i devisen: "Læring er endring", nettopp skulle se på mulighetene for å "gjøre fengslene til skoler og utdannelsesteder". I 1985 ble dette arbeidet oppsummert i en sluttrapport (det kom mange delrapporter) som het "Strafafsoning i et pedagogisk perspektiv". 65 Forfatteren, Ellehammer Andersen, slår fast at man er meget langt fra å nå den nevnte målsetting og stiller spørsmålsteget ved om en slik målsetting i det hele tatt bør opprettholdes. Men, sier han, "På tidspunkter hvor de mer konservative kræfter i samfundet dominerer over de mer progressive og reformpedagogiske, vil man nedprioritere bestræbelser på at ligestille sociale avvigere med andre mennesker - og i stedet oppprioritere den sociale kontrol." Derfor bør det pedagogiske perspektivet ikke tapes av syne.

Den norske optimismen når det gjelder pedagogikkens muligheter, har ikke vært mindre enn den danske, men fikk tidlig sine kritikere. En gruppe forfattere kalte i 1972 sin bok: "På steingrunn". 66 Tittelen avspeiler deres resignasjon i forhold til hvilke muligheter skolen i fengsel har for å kunne formidle kunnskaper og ferdigheter. Deres utgangspunkt var Ungdomsfengslet med tidsbestemte reaksjoner og hvor de materielle betingelsene for undervisning i ungdomsfengslets lukkede avdeling var helt uholdbare. Med tyngde reiste de spørsmål om læring i et inkonsekvant pedagogisk miljø i det hele tatt er mulig. Noe av den samme skepsisen hadde Skaalvik 67 etter å ha foretatt en større undersøkelse om undervisning i fengsel i Norge. En av hans hovedkonklusjoner var at "...de pedagogiske interessene går tapt når de har kommet i konflikt med fengslets interesser". Og det er vel nettopp det et av problemene ligger. Skaalvik var ikke den første i Norden som konstaterte det, men han hadde en solid undersøkelse som grunnlag for å si det.

65 Andersen, Svend Ellehammer: Stafafsoning i et pedagogisk perspektiv.

Kriminalpolitisk forskningsgruppe, Forskningsrapport nr. 26, København 1985

66 Berg, Lasse m.fl.: På steingrunn. Skolen i ungdomsfengslet. Pax, Oslo 1972

67 Skaalvik, Einar M. og Stenby Hans. K.: Skole bak murene, Tapir, Trondheim 1981

5.6 Isolasjon og varetekt

5.6.1 Et fengsel i fengslet

Dette var tittelen på en artikkel av finnen Matti Tuovinen i NTfK i 1984.⁶⁸ Han var som fengselspsykiater meget bekymret over den økende bruk av isolasjon inne i fengslet. Med denne artikkelen stilte han seg i rekken av kriminologer, jurister, psykiatere og fengselsfolk som nærer den samme bekymring. Men han etterlyser grundige, prinsipielle diskusjoner, ikke bare "raserutbrudd" i forbindelse med enkelthendelser.

Diskusjonen om isolasjon i fengsel dreier seg om minimum tre forskjellige forhold. Isolasjon i forbindelse med varetektsfengsling er ett tema. Her dreier det seg ikke om isolasjon som straff, men isolasjon i forskjellig grad i påvente av straff. Det er en permanent og lovhemlet ordning. Det andre temaet er isolasjon som straff for ureglementert oppførsel i fengslet. Bruk av denne type isolasjon har vært sterkt økende i alle de nordiske landene siden fellesskapsfengslet ble en realitet. Denne typen isolasjon er administrativt påført, det vil si det er fengslet som bestemmer om og hvor lenge fangen skal isoleres. Det tredje temaet er såkalt frivillig påført isolasjon: det vil si at fanger av frykt for medfanger velger å være isolert. Dette siste temaet har ennå ikke fanget forskernes interesse på tross av at enkelte fanger foretrekker denne soningsformen over år. Forskningen og den faglige debatten har konsentrert seg om varetekt og isolasjon som refselse.

Bruk av isolasjon som refselsesmetode i fengslet, var ikke noe nytt fenomen på 80-tallet, det kom som en konsekvens av fellesskapsfengslet. Man måtte ha et ris bak speilet. Men det ble, slik Matti Tuovinen skriver, synlig delvis på grunn av dramatiske enkelthendelser med bruk av våpen - enten i form av rømninger fra fengslet eller i form av grove ran/voldslovbrudd med karakter av terrorisme. Økningen i bruken av isolasjon skjedde i ly av den såkalte differensieringstanken.

⁶⁸ Tuovinen, Matti: Ett fångelse i fångelset. I Nordisk tidsskrift for Kriminalvitenskap, nr. 2. 1984

For at den skulle ha noen mening, måtte den ha ytterpunkter. Differensieringstanken ble i sin tur båret fram av behovet for narkotika-kontroll i fengslet. Fangene skulle få etterfortjeneste - ikke bare ute i samfunnet, men også i fengslet. Dette førte på den ene side til at antall oppnåelige goder ble øket. Men i den andre enden av skalaen var "eneromsbehandling" det ytterste oppnåelige onde.

Bruken av isolasjon som refselse og begrunnelsen for den, var temmelig parallell i alle de nordiske landene. Men utformingen var noe forskjellig. I tillegg til bruk av enerom i spesielle avdelinger, ble det etablert ytterligere særordninger. Ambulering mellom forskjellige bunkerser i Sverige, Superceller i Danmark og Sikkerhetsavdeling i Norge. Alle løsningene innebar en meget høy bemanningsgrad, elektronisk overvåking på høyeste nivå og meget sofistikerte, noen vil si utspekulerte, kontrolltiltak. Graden av isolasjon både inne i disse innretningene og i forhold til omverdenen, var meget høy.

Matti Tuovinen var bekymret både fordi bruken av isolasjon i fengsel økte, og fordi denne form for administrativt påført tilleggsstraff rammer de aller svakeste. En annen som ropte et sterkt varsku i denne sammenheng var Kåre Bødal. I boka "For sikkerhets skyld"⁶⁹ beskrives særlig den norske sikkerhetsavdelingen på Ullersmo. Bødal og hans medforfatter I.M. Fridhov, er meget krasse, og hevder at når systemet blir så lukket, kan det lett bli vilkårlig fangebehandling. I tillegg mente de - som antydnet i bokas tittel, at tiltaket ikke er svar på intrufne, men mulige dramatiske hendelser. Den ekstreme grad av kontroll skjer for sikkerhets skyld. Boka inneholder også en beskrivelse av en meget interessant, ikkevoldelig fangeprotest som strakte seg over mange uker. Bødal og Fridhovs kritikk førte tross sterk motstand fra fengselshold, til enkelte endringer og til at sikkerhetstiltakene rundt avdelingen som sådanne litt etter litt ble lempet på.

Bruken av isolasjon generelt og særavdelinger spesielt, reiser et sett av meget alvorlige etiske og juridiske spørsmål. Særlig fordi det er opp til

⁶⁹ Bødal K. og Fridhov, IM.: For sikkerhets skyld. Institutt for kriminologi og strafferett, KS-serien nr. 2. 1991

fengslet å påføre fangen denne type langvarig isolasjon. Dermed kan det lett bli et indre anliggende for fengslet uten at rettsvesen og allmenhet får innsyn i hva som skjer. Den juridiske siden ved spørsmålet har Ståle Eskeland (1992) diskutert nøye. Når det gjelder etikken gjenstår mye, og en sosiologisk analyse av fenomenet innenfra, mangler nesten helt.

5.6.2 Spørsmålet om varetekt

Sammenliknet med andre typer isolasjon, er varetekt det mest diskuterte og forskningmessig best belyste. At det i de fleste tilfeller oppleves som nesten verre enn straff, er en annen sak. Dette dokumenterte Liv Finstad og Anne Lise Gjetvik allerede i 1980.⁷⁰ På det tidspunkt hadde problemene om varetektsfengsling lenge vært i søkelyset. Allerede i 1957 publiserte Anders Bratholm studien "Pågrepelse og varetektsfengsel"⁷¹ hvor han advarte mot overdreven bruk av varetekt og unødige innkrenkninger i den varetektsfengslede frihet. Men det er danskene som fremfor noen i Norden har interessert seg for varetekt og isolasjon. I 1972 kom en stor undersøkelse: "I varetekt - i fængsel" på Mentalhygiejnisk forlag som Eggert Petersen var redaktør for. Og i 1976 kom nok en stor dansk undersøkelse foretatt av Hans Gammeltoft-Hansen: "Varetektsfængsling".⁷² At man i Finland kjemper med de samme problemene som i de andre nordiske landene, dokumenterte Klaus Helminen med en undersøkelse om behandlingen av varetektsfengslede i Finland i 1989.⁷³

Takket være "Isolationsgruppen" i Retspolitisk forening i Danmark, har debatten om isolasjon i fengsel fått spesiell tyngde. I Norge har KROM spilt en tilsvarende rolle. Isolationsgruppen, som var tverrfaglig, ble startet i 1979. Den har stadig vært pådriver for å nedbygge bruken av isolasjon i forbindelse med varetekt. Både rettssikkerhetsargumenter og

70 Finstad Liv og Gjetvik, Anne Lise: Varetektsfanger forteller.... Universitetsforlaget, Oslo 1980

71 Bratholm, Anders: Pågrepelse og varetektsfængsel, Oslo 1957

72 Gammeltoft-Hansen, Hans: Varetektsfængsling, København 1976

73 Helminen, Klaus: Behandlingen av anhållna och häktade. I NITFK nr. 2.1989

isolasjonens skadelige virkninger ble brukt i kampen. Ida Koch⁷⁴ hevdet at isolasjonsgruppens arbeide nok har ført til lovreguleringer som skulle tilsi en minskning av isolasjonen, men at praksis likevel ikke hadde blitt bedret i forhold til dette. I samme artikkel dokumenterer hun et bredt spekter av skadelige virkninger, både sosialt, psykisk og fysisk. Hun kaller virkningene en sunn reaksjon på en syk situasjon. Blant annet under henvisning til Preben Wilhjelm (1987)⁷⁵ som hadde intervjuet innsatte i Vridsløselille og Horsørød, tar hun også opp problemet rundt tilståelse under isolasjon: For å få slutt på isolasjonene forrest mulig, tilstår innsatte i isolasjon hyppigere enn siktede som ikke er isolert.

5.7 Tidsbestemt straff - i beste mening

Tidsbestemte reaksjoner er nært knyttet til troen på behandling. Det gjaldt i høy grad ungdomsfengslet hvor behandlingen var knyttet til arbeid og pedagogikk, og det gjelder spørsmålet om forvaring og sikring hvor behandlingen i alle fall i teorien er knyttet til psykiatrien og til tiden som leger alle sår. Spørsmålet om straff og rettferdighet blir særdeles påtrengende i forbindelse med det tidsubestemte - spesielt sikring. Kritikerne har gjentagne ganger reist spørsmålet: Er det rettferdig å straffe noen for noe de ennå ikke har gjort, men kanskje, kanskje ikke, kommer til å gjøre i framtiden? Og - kan vi stå ved at vi som samfunn fortsetter med å gjøre det? For det tredje er det spørsmål om rettspsykiatriens rolle og sammenblandingen av jus og medisin.

Norge er det eneste landet i Norden som fremdeles har sikring som reaksjon. Helt siden midten av sekstitallet hadde kritikken mot sikringsinstituttet vært hørbar. Blant andre var alliansen KROM/Pax forlag ute med en bok også om dette brennbare emnet. Den het "Dømt til sikring".⁷⁶ Senere foreslo Straffelovrådet (1974) at sikring skulle erstattes med forvaring, men forslaget har aldri blitt tatt til følge.

74 Koch, Ida: Isolation av varetægtsfængslede. I: Balvig, F og Lokdam, H.: Retspolitisk status, Djurs forlag, København 1988

75 Wilhjelm, P.: Dømt om retssystemet, SOCPOL 1987

76 Dalgaard, Odd Steffen, red.: Dømt til sikring. En KROM-bok. Pax forlag. Oslo 1970

I 1987 kom det hele tre bøker om emnet, alle i stensilseserien til Institutt for kriminologi og strafferett. Dag Ellingsen⁷⁷ tok opp historiske og prinsipielle sider ved spørsmålet, og Kongshavn⁷⁸ intervjuet fanger som hadde fått sikring i tillegg til straffen og derfor satt på ubestemt tid på Ila. I den tredje boka skriver "Terje"⁷⁹ som selv har vært juridisk observert, om hvordan det oppleves.

Som beskrivelse og analyse av fengsel og fanger, er Kongshavns bok den mest sentrale. Han beskriver fangenes følelse av stigmatisering og den store atomfattende uvisheten og avmaktfølelsen som er en følge av å være i rettspsykiaternes makt. Kongshavn finner at fangene har mange av de samme opplevelser som fanger i varetekt, beskrevet av både Finstad og Gjetvik (1980) og Jensen, Jørgensen og Worsae Rasmussen.⁸⁰

En hendelse som skapte fornyet og voldsom debatt omkring behandlingen av sikringsdømte, var drapet på en ung, kvinnelig fengselsbetjent som arbeidet på en spesialavdeling for sikringsdømte i Norge. Allerede før den tragiske hendelsen inntraff, var Sturla Falck i gang med å evaluere det såkalte "Ilaprosjektet" som var den spesialavdelingen hvor den sikringsdømte drapsmannen satt.⁸¹ I lys av drapet fikk evalueringen spesiell tyngde fordi den var påbegynt før tragedien skjedde. Rapporten er delvis basert på deltakende observasjon, delvis på intervjuer med innsatte og ansatte. Mer enn å være en bok om behandlingen av sikringsdømte og om hvilke konsekvenser et drap på en ansatt får for en fengselsavdeling, er dette en beretning om fengselsliv og fengselshverdag. Den er også et meget viktig belegg for at behandlingstanken som egentlig er død, i praksis lever videre i beste velgående - om enn på

77 Ellingsen, Dag: Kan vi stole på rettspsykiatrien? Institutt for kriminologi og strafferett, KS-serien nr. 1. 1987

78 Kongshavn, Halvor: Rettspsykiatrien slik fanger ser den. Institutt for kriminologi og strafferett, KS-serien nr. 2. 1987

79 "Terje": Kontrollert oppbevaring - sikring i fengsel og frihet. Institutt for kriminologi og strafferett, KS-serien nr. 3. 1987

80 Jensen, Jørgen P., Jørgensen, Finn og Worsae Rasmussen, Jørgen: Isolation - varetekt. Isolationsgruppen. Dansk Retspolitisk forening 1980

81 Falck Sturla: I gråsonen. Rapport fra Ilaprosjektet. Pax forlag, Oslo 1989

vaklende grunnlag. Endelig er boka dokumentasjon og kritikk av den måten prosjektet ble organisert og ledet - ikke bare internt på Ila, men helt fra den politiske ledelse på toppen og ned til den kvinnelige bejanten som ble drept.

At tidsbestemte reaksjoner som sikring fremdeles er i bruk, kan være en bekreftelse på to forhold: - at troen på behandling fremdeles er levende og - at det ikke er det rasjonelle alene som er basis for beslutningene, men følelser og frykt som er forståelige på bakgrunn av et økende antall grove voldsforbrytelser. Derfor forkludres lett også spørsmålet om hva som er rettferdig eller ei.

5.8 Selvmord i fengsel

Varetektstiden i isolasjon er en meget kritisk tid, særlig for folk som har begått alvorlige voldshandlinger og i noen tilfeller drap. Det fører til at selvmordshyppigheten i fengsel er atskillig større i varetektstiden enn når den innsatte har gått over på vanlig soning. Hele 73,5% av alle selvmord i norske fengsler i perioden 1956-1987 ble begått i varetekt. Dette skriver Hammerlin og Bødal (1988)⁸² i en rapport om selvmord i norske fengsler. I en dansk undersøkelse fra 1990 som tok for seg selvmord i danske fengsler i perioden 1977-1987⁸³ viste det seg at det var relativt få som begikk selvmord i isolasjonstiden. Det var blant vanlige vinningskriminelle og voldsmenn, det vil si de hardest belastede, at det var flest selvmord.

Når selvmord i fengsel er et faktum, er det en rystende opplevelse som ingen kan unngå å få tett inn på seg. På en svært dramatisk måte rettes søkelyset mot hele det sosiale systemet som fengslet utgjør, men spesielt mot fangebehandlingene.

82 Hammerlin, Yngve og Bødal, Kåre: Sjølvmoord og visse livstruende virksomheter i norske fengsler 1956 -1987, Justisdepartementet, Oslo 1989

83 Christiansen, W.Frees: Selvmord i danske fængsler 1977-1987. I NTFK nr. 3.1991

5.9 Drapsmenn om drapet

Å bli totalt isolert etter å ha begått et drap, er for den det gjelder en svært påkjenning. Tidligere fengselsprest Paul Leer-Salvesen⁸⁴ intervjuet i 1985-1987 13 drapsmenn om deres opplevelse av det de hadde gjort, om isolasjonen i varetekt, om skyld, sorg, savn og soning. Om forskere tidligere hadde gitt fangene en stemme, ga Leer-Salvesen dem et nytt ansikt: Et ansikt som var helt annerledes enn det monstrelignende bildet pressen gir denne kategorien straffedømte. Med dette intervjuet materialet som basis, skrev han senere boka "Menneske og straff" som var en bredt anlagt analyse av begrunnelser for straff og straffens etikk. Han sier: "Jeg bruker bildet av skyld-spørsmålet som et veikryss. Her møtes vi som jurister, kriminologer, psykiatere, filosofer og teologer". Dermed leverer han et arbeid som gir belegg for dem som alltid har hevdet at kriminologien er en tverrfaglig disiplin. Leer-Salvesens arbeid viser iallfall at kriminologien kan være det.

84 Leer-Salvesen, Paul: Etter drapet. Universitetsforlaget, Oslo 1987

6. Noen linjer framover

6.1 Er det riktig at det forskes lite på fengsel?

Til det kan det svares både ja og nei. Denne gjennomgangen har etter mitt syn vist at nordiske forskere ikke helt har holdt seg unna fengselsvirkeligheten. Det finnes nordisk empiri både om fengsel og fanger. For det første finnes det noen få arbeidere som ser på helheten fengsel. Men de er forholdsvis gamle. Dernest finnes en mengde undersøkelser som er spredd over en rekke temaer. Det er av både gammel og ny dato. For det tredje finnes mere historisk-filosofiske arbeider om fengsel. Også de er av relativt ny dato. Til dette kommer forskjellige typer evalueringsrapporter som fengselsmyndighetene selv har tatt initiativet til. Disse har stort sett vært resultatorienterte og rettet mot enkelttiltak, men prosessevalueringer kommer mer og mer.

På den annen side er det åpenbart at en mangfoldig og oppdatert empiri, både når det gjelder fengslenes organisering og ledelse, struktur, regelverk, praksis, indre liv og kommunikasjon med omverdenen, inkludert via pressen, mangler. Hadde vi hatt den, ville diskusjonene om straff og rettferdighet, begrunnelser for straff og resultatene av straff for den enkelte og for samfunnet som helhet, kunne fått en helt annen tyngde enn de nå har. Det er på mange fronter et ubehagelig gap mellom teori og empiri.

Men det største savnet gjelder metode og metodeutvikling. På den fronten har det nesten ikke skjedd noe siden Bondesons utvikling av argot-testen på 70-tallet.

Så kan vi stille spørsmålet om hvorfor det ikke forskes mer på fengsel som helhet. Det er tydelig at interessen for fengsel har gått i bølger med noen små toppepinnimellom. Kanskje har det gått slik at vi tror vi vet mer enn vi egentlig gjør om fengsel etter at fangene fikk la sin røst høre og fengslene ble mer åpne?

Det som har vært produsert har mer eller mindre vært resultat av private forskerinteresser. Slik må det kanskje også være? At forskningsstrategiene i de etablerte forskningsmiljøene som en kanskje skulle ventet ville ta opp dette feltet, ikke har villet oppprioritere det på bekostning av andre temaer, har sikkert hatt sine grunner. Ikke desto mindre betyr fraværet av denne type forskning at debatten om fengsel og alt dets vesen lett kan utarte til en ren teoretisk diskusjon uten at debattantene riktig er klar over at det er det som skjer.

6.2 Underskogen av fengselsforskning

Men selv om de offisielle miljøene ikke har lagt noen hovedvekt på fengselsforskningen direkte, har de det i det minste indirekte. For det har eksistert og eksisterer fortsatt en frodig underskog av forskere fra mange fagfelt som har studert og publisert stoff om fengselsforhold. Større og mindre arbeider har i årenes løp sett dagens lys for så å falle tilbake i mørket igjen. Spesialfagarbeider, magistergradsavhandlinger, hoved- og mellomfagsoppgaver har blitt arkivenes bytte. En kan spørre seg hvorfor?

Har ikke problemformuleringene vært interessante nok? Har det skortet på faglig tyngde? Har presentasjonen vært for beskjeden? Har språkformen kun vært for insidere? Har det vært for mange reformatorer blant dem? Kritiske, unge forskere som har villet henge bjella på katten og avsløre hvor kritikkverdige forholdene selv i nordiske fengsler kan være? Har det vært for mange "dosenter" og for få spørre, tvilere og fabulerende filosofer - slike som både Nils Christie og Flemming Balvig etterlyser? Har det vært for mange som har vært ute etter å finne og avsløre feil? Eller er det selve temaet fengsel som er uten interesse både for fengselsvesenet og for de vitenskapelige fagmiljøer? I så fall: hvorfor det? - Og med det spørsmålet er jeg tilbake der jeg startet: med å stille meg i rekken av dem som etterlyser oppdatert empiri, analyser og metodeutvikling i forbindelse med fengselsforskning.

6.3 Ikke skjebne, men valg

I 1952 skrev Nils Christie om fangen og hans vokter. Om betingelser for menneskelig ondopåføring. Bekymringen gjaldt mennesket, både fangen og hans vokter. Det han skrev var sterkt og engasjert. I 1993 - vel førti år senere - skrev han like sterkt og engasjert om samfunnet og dets fanger. Om samfunnsmessige betingelser for å redusere eller øke antall fanger. Etter hans syn er ikke fangetallet skjebne, men valg. Det var nedbyggingen av fangetallet i Finland rundt 1970 et godt nordisk belegg for. Bekymringen gjelder nå samfunnet som fellesskap. Spørsmålet er ikke lenger så mye hva vi gjør med fangene og hvorfor, men hva vi gjør med oss selv som samfunn ved å fortsette med å sette folk i fengsel og tro det er en tvingende nødvendighet.

At fangetallene stiger og stiger, både i USA, Vest- og Øst-Europa, bekymrer Nils Christie sterkt. For jo flere som har sittet inne, jo flere kan plante den kriminelle kulturen som i stor grad læres i fengslet, i samfunnet for øvrig. Det blir som en selvforsterkende spiral. Dersom ikke denne spiralveksten stoppes, vil det ha store konsekvenser både for enkeltindivider og for samfunn. For kulturer.

Like lite som et samfunns fangetall er skjebne, men valg, er fengselsforskning også spørsmål om valg. Det er grunn til å tro at jo bedre dokumentasjonen om fengsel er, jo bedre grunnlag vil samfunnet ha for å holde fangetallene på et så lavt nivå som mulig.

Litteratur

- Andersen, Svend Ellehammer: *Straffsoning i pædagogisk perspektiv*. Kriminalpolitisk forskningsgruppe, København Forskningsrapport nr. 26, 1985
- Andersen, Erik: *Den lange vej. Kriminalforsorgen etter straffelovsreformen 1933*. Kriminalforsorgens Uddannelsescenter, København 1992
- Balvig, Flemming et al: *Fængsler og fanger*. Jørgen Paludan, København 1969
- Balvig, Flemming: *Kriminologi som nationalt motarbejde*. I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab nr. 3. 1994
- Berg, Lasse m.fl.: *På steingrunn. Skolen i ungdomsfængslet*. Pax forlag, Oslo 1972
- Bondeson, Ulla: *Fången i fängsamhället. Socialiseringsprosesser i ungdomsvårsskola och ungdomsfängelse*. Norstedt, Stockholm 1974
- Braatholm, Anders: *På gripelse og varetaktsfengsel*, Oslo 1957
- Bødal, Kåre: *Arbeidsskolen og dens resultater*. Universitetsforlaget, Oslo 1962
- Bødal, Kåre: *Fra arbeidsskole til ungdomsfengsel*. Universitetsforlaget, Oslo 1969

- Bødal, Kåre: *Fengselsjefestemannen har ordet*. Justisdepartementet, Oslo 1979
- Bødal, Kåre og Fridhov: *IM.: Straff som fortjent? Narkoselgere dømt etter § 162 til mer enn 3 års fengsel i perioden 1980-1988*. Justisdepartementet, Oslo 1989
- Bødal, Kåre og Fridhov, I.M.: *For sikkerhets skyld. En rapport om sikkerhets-avdelingen på Ullevsø, KS-serien, Institutt for Kriminologi, Universitetet i Oslo 1991*
- Börjesson, Bengt: *Om påföljders verkningar. En undersökning av prognosen för unga lagöverträdare efter olika slag av behandling*. Stockholm 1966
- Christiansen, W.Frees: *Selvmod i danske fængsler 1977-1987*. I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab nr. 3. 1991
- Christie, Nils: *De svakes forsvar. I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab 1966, s. 108 - 113*
- Christie, Nils: *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Pax forlag, Oslo 1972
- Christie, Nils: *Trangsarbeid og alkoholbruk*. Norges almenvitenskapelige forskningsråd, Oslo 1960
- Christie, Nils: *Kriminalitetskontroll som industri*. Universitetsforlaget, Oslo 1993
- Christie, Nils: *Fagets fiender. I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab nr. 4. 1987*

- Christie, Nils: *Modeller for Fengselsorganisasjonen. I: I stedet for fengsel.* Pax forlag, Oslo 1970
- Christie, Nils og Bruun Kettil: *Den gode fiende. Narkotikapolitikk i Norden.* Universitetsforlaget, Oslo 1985
- Christie, Nils: *Pinens begrensning.* Universitetsforlaget, Oslo 1982
- Dalgard, Odd Steffen, red: *Dømt til sikring. En KROM-bok.* Pax forlag, Oslo 1970
- Dam, Albert: *Bort fra fængselstraffene. Seks essays.* Nansengade Antikvariat & Forlag, København 1988
- Ellingsen, Dag: *Kan vi stole på rettspsykiatrien? Institutt for kriminologi og strafferett, KS-serien nr. 1, 1987.* Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo 1987
- Engbo, Hans Jørgen: *Demokratiske og etiske utfordringer til fængslenes magtudøvelse. I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab nr. 3. 1991*
- Eskeland, Ståle: *Fangerett: En studie av rettssikkerhet ved fullbyrdelse av fengselsstraff.* Universitetsforlaget, Oslo 1989
- Falck, Sturla: *I gråsonen. Rapport fra Ilaprosjektet.* Pax forlag, Oslo 1989
- Finstad, Liv og Anne Lise Gjetvik: *Varetektsfanger forteller.* Universitetsforlaget, Oslo 1980

- Finstad, Liv: *Ilta-undersøkelsen 1986. Innsatte og ansatte om narkotika og narkotikakontroll. Stensil,* Institutt for kriminologi og strafferett, Universitetet i Oslo 1986
- Fridhov, Inger Marie: *Alt som før. Om norske fangers sosiale og skolebakgrunn.* Justisdepartementet, Oslo 1992
- Fridlund, Gösta: *Kvinner i fängelse.* Prisma debatt, Stockholm 1971
- Galtung, Johan: *Fengselsamfunnet: Et forsøk på analyse.* Universitetsforlaget, Oslo 1959
- Gammeltoft-Hansen, Hans: *Varetektsfængsling.* København 1976
- Giertsen, Hedda: *Den humane straff - realitet eller myte?* Upublisert manus 1994. Bearbeidet foredrag holdt på Kriminalpolitisk konferanse arrangert av Norsk fengselssteneste mansforbund og Fellesorganisasjonen den 12.10.1994
- Goffman, Erving: *Asylums, N.Y. 1961*
- Hammerlin, Yngve: *Om tjenestemannsrolleprosjektet 1988-1991: Et sammendrag.* KRUS/Kriminal omsorgsavdelingen, Oslo 1993
- Hammerlin, Yngve og Bødal, Kåre: *Sjølvmord og visse livstruende virksomheter i norske fengsler 1956 -1987.* Justisdepartementet, Oslo 1989
- Heckscher, Sten et al: *Straff och Rättfärdighet, ny nordisk debatt.* Norstedt & Söners förlag, 1980

- Helminen, Klaus:
Behandlingen av anhöllna och häktade.
I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab
nr. 2. 1989
- Hofer, Hans Von:
*Fängelset: Uppkomst, avskräckning,
incapacitering. Tre kriminologiska studier.*
Kriminologisk institutionen, Stockholm 1993
- Holstein, Bjørn Evald, red.: *Ledelse og menneskeværk*, Administrations
departementet, København 1980
- Høigård, Cecilie:
Tretti års virke. Nordisk Samarbeidsråd for
Kriminologi, Oslo 1992
- Jensen, J. P., Jørgensen, F.
og Worsae Rasmussen, J.:
Isolation - varetægt. Isolationsgruppen.
Dansk Retspolitisk forening, København
1980
- Koch, Ida:
Isolation av varetægtsfængslede.
I: Balvig, F. og Lokdam, H.: Retspolitisk
status. Djurs forlag, København 1988
- Koch, Ida:
Kvinder i fængsel.
I: Høigård C. og Snare A.: *Kvinnens skyld,*
Pax forlag, Oslo 1983
- Kongshavn, Halvor:
Rettspsykiatrien slik fanger ser den.
Institutt for kriminologi og strafferett, KS-
serien nr. 2, Institutt for kriminologi,
Universitetet i Oslo, 1987
- Krantz, Somander, Gustavson: *Kriminalvårdens anstaltklienter.*
Utvecklingsperspektiv och nulläge.
Kriminalvårdstyrelsen, Rapport 1994:1.

- Kristoffersen, Ragnar:
*Bagatellenes tyranni. Samhandlings
strukturen i et norsk fængsel.*
Hovedoppgave i sosialantropologi.
Universitetet i Oslo, 1986
- Kvinnesoningsutvalget:
Kvinnens soningsforhold,
Justisdepartementet, Oslo 1989
- Kyvsgaard, Brita:
*Og fængslet ta'r de sidste: Om kriminalitet,
straf og levevilkår.* Jurist og Økonom
forbundets forlag, København 1989
- Leer-Salvesen, Paul:
Etter drapet.
Universitetsforlaget, Oslo 1987
- Lundström-Roche, F.:
Women in Prison. Ideals and Reals.
Doktoravhandling. Sociologiska
institutionen, Stockholm 1985
- Lång, K J.:
Upplevet fängelsestraffet en rennäsans?
Artikkel i Nordisk Tidsskrift for
Kriminalvidenskab, nr. 2. 1989
- Mathiesen Thomas:
The Defences of the Weak. Tawistock, 1965
- Mathiesen, Thomas:
Fængselsamfundnets konservatisme. I:
Dalgard, Odd Steffen, red.: *Dømt til sikring.*
En KROM-bok. Pax forlag, Oslo 1970
- Mathiesen Thomas:
Kan fængsel forsvares? Pax Forlag, Oslo
1987
- Mathiesen, Thomas
og Arne Heli, red:
*Murer og mennesker: En KROM-bok om
fængsel og kriminalpolitikk.*
Pax forlag, Oslo 1993

- Persson, Leif G.W.:
Sociologin som försvann. I: Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab nr. 2. 1985
- Petersen, Anders:
Fängelse. Norrstedt & Söners förlag, Stockholm 1984
- Petersen, Eggert et al.:
I varetægt - i fængsel. Mentalhygiejnisk Forskningsinstitut, København 1972
- Skaalvik, Einar M.
 og Stenby Hans. K.:
Skole bak murene. Tapir, Trondheim 1981
- Statskontoret:
Effekter av kriminalvård. - En utvärdering av narkotikaprojektet på Österåker. Statskontoret, Stockholm, Rapport 1992:27
- Syse, Aslak, red.:
Kan fengsel forsvares? Pax forlag, Oslo 1972
- "Terje":
Kontrollert oppbevaring - sikring i fengsel og frihet. Institutt for kriminologi og strafferett, KS-serien nr. 3, Universitetet i Oslo 1987
- Thorsrud, Anne M.red.:
Fangeliv. Pax Forlag, Oslo 1969
- Tuovinen, Matti:
Ett fängelse i fängelset. I Nordisk Tidsskrift for Kriminalvidenskab, nr. 2. 1984
- Vedeler, Gert Henrik:
Frihetsstraffens innhold - betraktninger om fangers rettigheter og fengslets forpliktelse. I: Mathiesen, Thomas og Heli Arne: Murer og mennesker, en KROM-bok. Pax forlag, Oslo 1993

- Vegheim, Berit:
Det uforutsigbare systemet og det sårbare fellesskapet. Institutt for kriminologi, Universitetet i Oslo 1994
- Wilhelmsen, B.:
Kvinder i fængsel, Reitzel, København 1974
- Wilhjelm, P.:
Dømte om retssystemet. SOCPOL, København 1987

